

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja konserveerimise eriala

Keidi Saks

MANTELKORSTNAD SAARE MAAKONNAS

BAKALAUREUSETÖÖ

Juhendaja: mag. Rita Peirumaa

Tallinn 2014

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Historiograafia.....	4
2. Metoodika	6
3. Töö ülesehitus	6
1. PEATÜKK – Mantelkorsten	7
1.1 Mantelkorstna ja roovialuse mõiste.....	7
1.2 Mantelkorsten Eesti arhitektuuris.....	8
1.3 Mantelkorstna areng ja tüüpide kirjeldus	14
1.3.1 Lihtmantelkorsten.....	17
1.3.2 Vahevõlviga mantelkorsten.....	18
1.3.3 Tasapinnalise laega mantelkorsten	19
1.4.4 Roovialune	20
2. PEATÜKK – Mantelkorstnate kaardistamine	22
2.1 Saare maakond	23
2.2 Kuressaare	23
3. PEATÜKK – Mantelkorstnate kasutusvõimalused ja konserveerimislahendused	24
3.1 Mantelkorstna teisenenud funktsioon.....	24
3.2 Mantelkorstna kasutusele võtmise võimalused	25
3.2.1 Nõgised <i>versus</i> puhtad või värvitud seinad	25
3.2.2 Niiskete ruumide kasutusele võtmine.....	28
3.2.3 Kõetav <i>versus</i> mitteköetav ruum.....	29
3.2.4 Elekter ja valgustus	30
3.3 Mantelkorstna konserveerimine	30
Kokkuvõte.....	32
Summary	34
Illustratsioonide loetelu	36
Kasutatud allikad.....	38
LISAD.....	41
LISA 1 Keidi Saks, lühiartikkel „Mantelkorsten kui hoone süda“	42
LISA 2 – Keidi Saks „Mida teame mantelkorstnatest?“	44
LISA 3 – Saare maakonna teadaolevad mantelkorstnad	46
LISA 4 – Mantelkorstnate kaardistamine Saaremaal	51

LISA 5 – Mantelkorstnate kaardistamine Kuressaares	52
LISA 6 – Mantelkorstnast võetud nõe ja pækiviproovid.....	53

Sissejuhatus

Mantelkorstna asukohta ja kuju ei mõjuta alati kuuluvus mõisa- või taluarhitektuuri, pigem on mõjutajaks hoone suurus, korruste arv ning katuse kõrgus. Mantelkorstnaga hooneid hakati Eestis ehitama juba keskajal, kuid enim rajati neid 18.–19. sajandil.

Viimased põhjalikumad ülevaated mantelkorstnatest pärinevad Gustav Rängalt 1939. aastast ja Kalvi Aluve artiklist 1970. aastast. Vahepealsel perioodil kuni tänaseni on mantelkorstnaid käsitletud vaid teiste teemade kontekstis ja fragmentaarselt, mistõttu peetakse oluliseks kirjeldada nende kasutust ning ülesehitust. G. Ränga uurimus Saaremaa taluehitistest, nendes asuvatest roovialustest ning kujunemise kirjeldusest olid ajendiks tänaseni säilinud ning eksisteerinud mantelkorstnate kaardistamisele Saare maakonnas laiemalt.

Samuti põhineb bakalaureusetöö teemavalik autori isiklikul kokkupuutel mantelkorstnatega, kuna autori suvekoduks on mantelkorstnaga kõrts Saaremaal Nasva külas Kohvi talus. Seega oli teemavalik mõneti loogiline. Kuna mantelkorsten oli toonase hoone funktsioneerimisel tähtsal kohal, tuleks neid, veel eksisteerivaid, väärtustada.

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärkideks on mantelkorstna ja selle eritüübi roovialuse funktsiooni ning arhitektuurse ülesehituse muutumise kirjeldamine; leida võimalikult palju informatsiooni olemasolevate ning Saare maakonnas eksisteerinud mantelkorstnate kohta ning kaardistada tulemus; mantelkorstna teisenenud funktsiooni kirjeldamine ning uue funktsiooni kavandamise problemaatika käsitlemine; inimeste teavitamine mantelkorstnate olemasolust, väärtusest ning säilimisest.

1. Historiograafia

Mantelkorstnate kohta iseseisvat uurimust ei ole, kui välja arvata Kalvi Aluve kirjutatud põgus käsitus teoses „Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis“ ja artikkel „Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris“. Viimases toob ta juba 1970. aastal välja, et paljud uurijad (A. Tuulse, G. Ränk, H. ja A. Moora, E. Ederberg, V. Vaga jt) on mõisteid samastanud või neid vales kontekstis kasutanud. Samuti käsitletakse artiklis mantelkorstnate ülesehitust, funktsiooni ja levikut nii Eestis kui Euroopas. Tema käsitlusele tuginedes saab jaotada mantelkorstnad neljaks tüübiks: lihtmantelkorsten, vahevõlviga mantelkorsten, tasapinnalise vahelaega mantelkorsten ja roovialune.

Üldiselt kasutatakse kirjanduses mõisteid „mantelkorsten“, „roovialune“ ja „mantelkorsten-köök“. Viimane neist tuleneb otseselt tema funktsioonist. Teatmeteostes on antud samuti nende terminite kohta seletus, kuid kahjuks on neis definitsioonides vead sees. Tõsi, roovialune arengu algusjärgul oli tõesti ilma korstnata, kuid sellele ei ole ehitatud kunagi mantelkorstnat peale.

Peamine informatsioon mõisate kohta saadi 1977. aastal läbi viidud mõisate inventeerimisel¹ kogutud materjalist. Saadud teavet kõrvaltati muude allikatega, s.h. internetis kättesaadava Valdo Prausti koostatud mõisate andmebaasiga, Valdo Prausti teose „Saaremaa mõisad“ ja Alo Särje teosega „Saaremaa mõisad ja mõisnikud“.

Saaremaa taluarhitektuurist on väga põhjaliku uurimuse kirjutanud Gustav Ränk („Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I“), kes muuhulgas on kirjutanud roovialusest rehemajaga sarnases elamus. Ta on käsitlenud roovialuste levikut Eestisse ning naabermaade mõjusid hoonetüübi kujunemisel. Samuti on põhjalikult lahti kirjutatud roovialuste kujunemine. Kuna G. Ränk keskendub uurimuses Saaremaale ja toob välja roovialusega elamuid, siis see materjal on käesolevas bakalaureusetöös asendamatu. Välja toodud hooned on aluseks võrdlemaks nende tänaseni säilimist.

Kuressaare linnas asuvate mantelkorstnaga hoonete kohta saadi peamine informatsioon Kuressaare Linnavalitsuse Arhiivist ja Saare Maa-arhiivist. Kuressaare Linnavalitsuse arhiivis on suur osa omaaegseid inventariseerimisjooniseid süsteemselt säilitatud, kuid juhuslikult sattus töö autori kätte materjal, mis tõenäoliselt oli arhiivist omal ajal eemaldatud, kuna tegu oli suuremalt jaolt lammutatud hoonetega. Tegu oli hoonete inventariseerimisjoonistega aastatest 1946–1956, mis andsid palju lisainformatsiooni Kuressaare mantelkorstnatega majade kohta.

Rohkelt teavet saadi mantelkorstnate säilimise kohta autori poolt kahe artikli kirjutamisega, millele järgneva tagasiside kaudu kontrolliti eelnevalt leitud hoonete olemasolu ning saadi informatsiooni uute hoonete kohta.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et bakalaureusetöös kasutatud teostes ja allikates esitatud informatsioon oli võrdlemisi laiali paisatud ja fragmentne. Kui roovialuse kuju muutused on hästi lahti seletatud, siis mantelkorstna vahelae ja –võlvi esinevused on uurimata.

¹ Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade ja seisukorra hinnang. I ja II köide. Koostanud: Veljo Ranniku (Vabariiklik Restaureerimisvalitsus). 1977. Asukoht Muinsuskaitseameti Põhja-Eesti järelevalveosakond Kuressaares.

2. Metoodika

Pärast tutvumist kirjanduse ja arhiivis leiduva materjaliga, alustati välisvaatlustega. Esmalt koguti informatsiooni mantelkorstnate ja roovialuste kohta Kuressaare linnas hinnates hoonete arhitektuuri, korstna paigutumist ja suurust harjal.

Kuressaares välisvaatlusel kogutud informatsiooni kontrollimiseks kasutati Kuressaare Linnavalitsuse arhiivis leiduvaid allikaid. Andmete võrdlemiseks ja täiendamiseks kontrolliti Saare Maa-arhiivis hooneid tänavate kaupa, arvestades varem leitud informatsiooni ning seda, millistes piirkondades on mantelkorstnaid tõenäoliselt enim esinenud.

Sageli on joonistel hoone lõige tehtud välisseina, mitte hoone keskme poole, mistõttu oli mantelkorstna olemasolu raske tuvastada.

Kogutud informatsiooni põhjal hakati koguma omanike kontakte, et oleks võimalik mantelkorstnate ja roovialuste inventeerimine. Kuna enamik hooneid on eravaldusest ning eraisikute kontaktide saamine keeruline, otsustati kirjutada kaks artiklit kohalikesse maakonna ajalehtedesse. Ajalehes Saarte Hääl ilmus lühiartikkel „Üleskutse – mantelkorsten kui hoone süda“² (vt Lisa 1) ja ajalehes Meie Maa leheküljepikkune teemaartikkel „Mida teame mantelkorstnatest?“³ (vt Lisa 2). Et saada artiklitele suuremat tagasisidet levitati neid interneti vahendusel suhtlusvõrgustikus *Facebook*.

Bakalaureusetöös kaardistati kõik teadaolevad mantelkorstnad Saaremaal vastavalt uurimistulemustele. Eraldi koostati kaart Kuressaare linna kohta.

Mantelkorstna kasutusele võtmise peatükis teostati nõe mikroskoobiuuringud, millega taheti teada saada, kuidas on nõgi paekivi mõjutanud.

3. Töö ülesehitus

Töö algab sissejuhatusega, milles põhjendatakse teemavalikut ja tuuakse välja töö eesmärk – anda ülevaade mantelkorstna kujunemisest ning tüüpidest, kaardistada mantelkorstnaga hooned Saare maakonnas ning pakkuda välja võimalused nende kasutuselevõtuks ja konserveerimiseks.

Esimene peatükk räägib mantelkorstna mõistest, selle levikust Eestisse ja Saaremaale. Samuti käsitletakse mantelkorstna ülesehitust ning tüüpide kujunemist.

² Keidi Saks, Üleskutse – mantelkorsten kui hoone süda. – Saarte Hääl 14. XI 2013.

³ K. Saks, Mida teame mantelkorstnatest? – Meie Maa 2. XII 2013.

Teises peatükis antakse ülevaade Saare maakonnas säilinud ja eksisteerinud mantelkorstnatest. Tulemused näidati eraldi kaartidel Saare maakonnas ja Kuressaare linnas.

Kolmas peatükk keskendub mantelkorstna teisenenud funktsioonile ning uue kasutuse leidmisele. Seeläbi vaadeldakse restaureerimis-, konserveerimis- ning kasutusvõimalusi.

Töö lõpetab kokkuvõtte.

1. PEATÜKK – Mantelkorsten

1.1 Mantelkorstna ja roovialuse mõiste

Varasemalt, enne kivivõlviga roovialust, esinesid Lätis varbadest koldekummiga roovialused, mida kohtas ka Leedu põlises kodaelamus. Noarootsi punutud koldekummid⁴ olid kumerdatud harjaga ja neid nimetati *äilflacka* või *rôa*. Balti-rannarootsi punutud koldekummid tähendasid algselt väikest katust.⁵

Eestikeelne sõna *roov* ja lätikeelne sõna *rõvis* e. *rõve* on baltisaksa laensõnad, mille algkuju *roef* ja *roff* esinevad koldevarjendi (kummi, võlvi) tähenduses juba 14. sajandil balti-alamsaksa keeltes. *Rôf*, mis kesk-alamsaksa keeles tähendab katust⁶ on balti-alamsaksa murdes omandanud koldekummi, võlvi, hiljem korstna või köögi kõrvaltähenduse.⁷

Gustav Ränk ei välista kivist roovialuse tulemist Baltimaadesse Rootsist, sest ka seal on korstnad ühekülgse laiendusega. Roovi (*roof*) on Saaremaal 18. sajandi algul kutsutud mõisa ehitiste loendis rootsi köögiks (saksa keeles *schwedische Küche* 1731. aasta revisjoniaktides). Ainsana on taluroovialust kutsutud rootsi köögiks Kihelkonnal, Koovi külas, Vähiku talus.⁸ Seega tuleb roovialuse nimetus eesti keelde mugandusena eelkõige läti ja saksa keelest.

Mantelkorstna⁹ ja roovialuse¹⁰ mõiste tähendus on suures osas sarnane. Mõlema puhul peetakse silmas eelkõige korstnat, mille lai alaosa moodustab lahtise koldega köögiosa.

⁴ Gustav Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I. – Õpetatud Eesti Seltsi kirjad V. Tartu: K. Mattieseni trükikoda, 1939, lk 270.

⁵ Samas, lk 271.

⁶ Saksa kolonistid hakkasid koldekummi nimetama katuseks. Keelde on see tulnud ilmselt põlise balti rahvaste koda-köögi (*nams, namas*) kasutusele võtmisega koos koldekummiga. Täiendatud köök omandas saksapärase erinime *rôf* (Samas, 271).

⁷ Samas, lk 271.

⁸ Samas, lk 259, 273.

⁹ Mantelkorsten – kolde kohal paiknev korsten, mille lai alaosa moodustab köögiruumi. Eestis oli mantelkorstnaid juba keskajal (Tallinnas 14 saj), neid ehitati rohkelt ka 18. ja 19. sajandil (Eesti Nõukogude

Roovialuse mõiste seletamisel on entsüklopeedias¹¹ tehtud äärmiselt olulised vead. Roovialusele ei ole kunagi peale ega juurde ehitatud mantelkorstnat. Valearusaam on tingitud sellest, et hilisematel roovialustel on hoone keskteljepoolses osas korsten, mis hoone väliskülje suunas ühest küljest laieneb, meenutades mantelkorstnat. Samuti ei ole vahevõlviga mantelkorstnad roovialused, olgugi, et ruum sarnaneb silindervõlviga roovialusele, millest ülevalpool on mantelkorsten. Definiitsioonis on vigane ka taluelamuisse ehitatud roovialuste dateering. Varasemaid ehitati tegelikult juba 18. sajandi kolmandal veerandil.

On tõenäoline, et vastavad vead on tekkinud terminite erinevast käsitlemisest uurijate poolt. Kalvi Aluve on viidanud, et paljud uurijad on samastanud mantelkorstna roovialusega, kuid leidub ka neid, kes need mõisted on lahus hoidnud.¹² Autor on seisukohal, et neid mõisteid tuleb käsitleda nii koos kui lahus. Mantelkorsten ruumi üldnimetusena omab roovialusega samu funktsioone. Lahus tuleb mantelkorstnat ja roovialust käsitleda nende ülesehituse ning kujunemise tõttu.

Mantelkorstna ja roovialuse arengust ning erinevustest ja sarnasustest tuleb juttu järgnevatel peatükkides.

1.2 Mantelkorsten Eesti arhitektuuris

Mantelkorstna arenguloo mõistmiseks tuleb ta asetada laiemasse konteksti ning võrrelda teistes maades ja kultuurides kasutusel olnud küttesüsteemidega.

Sarnast suitsu juhtimise viisi tunti juba 4. sajandil e.m.a Kreekas tüüpilise plaanilahendusega kiviellamuse. Hoones oli keskse lahtise tulekoldega primitiivne köök *oikos*, mis oli teistest ruumidest eraldatud kapitaalse laega. Suitsu väljatõmme toimus naaberruumi kaudu, mis kulges korstnana läbi kahe korruse. Tihti asus suitsu väljatõmberuumis veel eraldi väike kolle ilmselt väiksemate söögikordade ajal toidu valmistamiseks. *Oikose* seinad olid kaetud

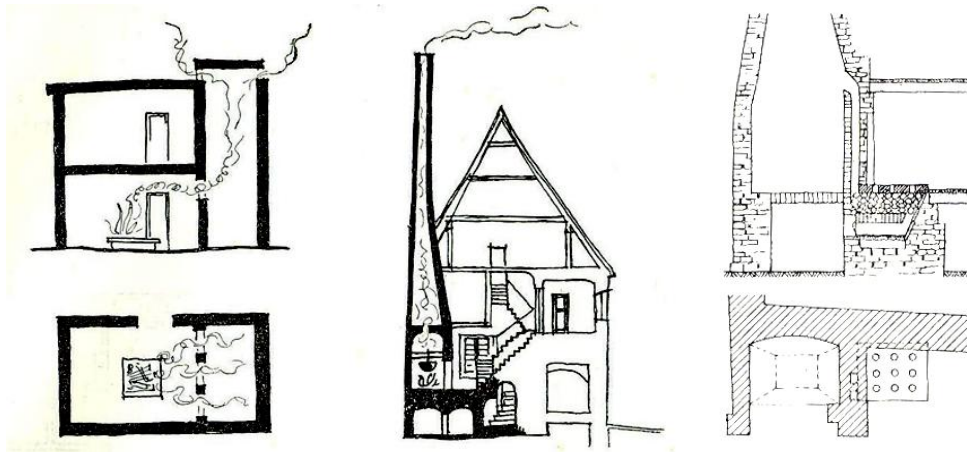
Entsüklopeedia 5. Tallinn: Punane Täht, 1973, lk 67 ja sama definiitsioon: Eesti Entsüklopeedia 6. Tallinn: Valgus, 1992, lk 165).

¹⁰ Roovialune – lahtise koldega tulekindel köök; algul oli roovialune korstnata, hilisematele tehti korsten (peamiselt mantelkorsten). Roovialuses paiknes harilikult ka toa suitsuahju suu. Roovialune oli iseloomulik vanemaile baltisaksa elamuile, Eestis ka mõisnike ehitatud kõrtsihooneile. Taluelamuisse ehitati roovialuseid 19. sajandil, eriti Lääne-Lätis ja Lääne-Leedus, Eestis paiguti Lääne-Saaremaal (Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 6. Tallinn: Punane Täht, 1974, lk 538 ja sama definiitsioon: Eesti Entsüklopeedia 8. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995, lk 214).

¹¹ Samas.

¹² Kalvi Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris. – Ehitus ja Arhitektuur 1970/2, lk 66.

paksu musta kihiga. Kui lõke ei põlenud, oli ruum vaid ähmaselt valgustatud.¹³ Selline köögi ülesehitus sarnaneb osaliselt ka Eestis keskajal levima hakanud mantelkorstnale.

1. Vasakul kreeklaste köök *oikos*, paremal Eestis keksaegsetes kaupmeeste elamute mantelkorsten.

2. Mantelkorsten ja kalorifeer Tallinna keskaegses kaupmehe elamus, rekonstruktsioon.

Nii linnustes kui linnaiseloomuga majades hakati mantelkorstnaid ehitama juba 11.–12. sajandil. Eesti aladel hakkab see levima keskaegseis kiviehitistes alates 13. sajandist: algul linnustes, hiljem mõisaehitistes (16.–17. sajandil), mõisate abihoonetes, kõrtsides, köstrimajades, koolides ja linnamajades ning kaob vähehaaval samas järjekorras 1840. aastaiks.¹⁴ Uurides Saaremaal säilinud mantelkorstnaga hooneid järeldub, et neid ehitati paar kümnendit kauem.

Eesti esimesed mantelkorstnad linnalise iseloomuga majades on Tallinna keskaegsetes (ehitatud 14.–15. sajandil) kaupmeeste elamutes (vt ill 2). Korstna all toimus ainult söögi tegemine, sest lõke küttis ruume tule kustumiseni või kuni suits oli välja juhitud. Korsten asus enam-vähem hoone keskel, eeskoja ehk *diele* tagumises nurgas, toetudes kahest küljest seinamüürile ning vastasnurgas raidkivist sambale, koondudes sarnaselt traditsioonilisele mantelkorstnale. Eluruumide soojendamiseks kasutati kalorifeeri, mis asus eluruumide all. Ahjuvõlvi peal olevad kerisekivid köeti soojaks ning eluruumide põrandas olevate avade kaudu (kütmise ajal kinni) pääses soe õhk elukorrusele. Põlemisest tulev suits suunati šahti kaudu mantelkorstna suitsulõõri.¹⁵ Köögiosa sai valgust eeskoja seintes olevate akende ja

¹³ Hubert Matve, Ehitus läbi aegade. Tallinn: Valgus, 1976, lk 57–58.

¹⁴ K. Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, lk 65–66.

¹⁵ V. Vaga, Tallinna keskaegne elamu. – Eest NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 1960, vihik No 87, lk 61–70.

korstna kaudu.¹⁶ Mujal Eestis ehitatud mantelkorstnate tööpõhimõte oli sama, kuid arhitektuurne vorm erinev. Traditsiooniliselt ulatuvad mantelkorstna seinad igas küljes põrandapinnani. Ühele sambale toetumine on vaid Tallinnas esinevale tüübile eripärane.

Saaremaa esimene ja vanim säilinud mantelkorstna erivorm roovialune on ehitatud 14. sajandil Kuressaare linnusesse¹⁷ (vt ill 3). Roovialuse võlvist kõrgemal koondub see lõõrina korstnaks, mida on näha peakorruselt vahitorni viival lõigul. Mantelkorsten ja hüpokaustahi on olnud ka Maasi ordulinnuse¹⁸ (ehitatud 1345. aastal, juurdeehitus ilmselt 16. sajandi I poolel) hilisemas juurdeehituses.¹⁹ Viimane ei ole seal säilinud, kuid olemasolule viitavad seintes olevad korstna kivikeha hoidnud alustalade pesad.²⁰

Vaadeldes ka teiste kindlusehitiste²¹ iseloomustusi teoses „Eesti arhitektuuri ajalugu“, ei kirjeldata kindlusehitiste küttesüsteemi või söögitegemiseks mõeldud ruume, kuigi need tõenäoliselt olemas olid.

3. Lossihoov 1. Kuressaare piiskopilinnuse roovialune.

¹⁶ E. Ederberg, Linnaelamud ja majandushooned. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 186.

¹⁷ Kuressaare linnuse esmamainimine 1380. aastatel, kuid ilmselt hakati ehitama peale 1343. aasta Jüriöö ülestõusu. Saaremaa muuseum, Ülevaade ajaloost. <http://www.saaremaamuuseum.ee/linnus-kindlus/ulevaade-ajaloost/> (vaadatud 13. XII 2013).

¹⁸ Maasi ordulinnuse varemed bastioni ja vallikraaviga.

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=21032> (vaadatud 11. III 2014).

¹⁹ Maasi ordulinnuse varemed. http://www.saaremaa.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=336 (vaadatud 16. XII 2013).

²⁰ Tõnu Sepp. Ehitusarheoloogilised uuringud Maasilinnas. – Muinsuskaitse aastaraamat 2004, lk 71.

²¹ Konvendihoone tüüp kujunes välja 13. sajandi teisel poolel Preisimaal, kust see levis Baltikumi ja jäi peamiselt valdavaks ordulinnuse puhul, mõjutades tunduvalt teisi linnuseid. Konvendihoone tüübi tekkimisel oli oluline roll ordul, mis nõudis hoones suurte ruumide (kabel, kapiitlisaal, dormitoorium ja refektoorium) olemasolu. Kindlasti oli hoonel ka dansker ehk toonane käimla. Ruumid paigutati nelinurkse kastelli tiibhoonetesse Nii tekkis rangelt reeglipärane, suletud linnus, mille keskel oli nelinurkne sisehoov. Linnuse vastavates nurkades olid sageli tornid (V. Vaga, Linnakindlustused. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 66–86.).

Seoses ristsõdijate tulekuga 13. sajandil kinnitasid kanda siin baltisakslased²², kes suure tõenäosusega on võtnud Saaremaale kaasa ehitustraditsioonid. Kuna suuremat sõjategevust ei toimunud, on arvatud, et mõni hilisem rüütlimõis oli samas kohas olemas juba muinasajal eesti soost Saaremaa üliku muinasmõisana.²³ Eesti vanimad puitarhitektuuri näited ongi seotud arhailiste mõisahoonetega, mida nimetatakse *urbaltisch*-hooneteks, mis kujunesid välja Kesk-Euroopa talurahvaarhitektuuris.²⁴ Euroopa väikelinnades ja maapiirkondades oli see üks enamlevinud elamutüüp 18.–19. sajandi vahetusel. Eestis on see tüüp omane nii mõisa kui linnaelamute arhitektuurile.²⁵

Saaremaal levisid 17. sajandil nn *urbaltisch* ehk vanabalti hoonetüübi planeeringuga madalad ühekorruselised kelp- või poolkelpkatusega massiivse keskse mantelkorstnaga mõisahooned. Mantelkorstna välimistele külgedele ehitati kahhelahjud²⁶, mis olid korstna poolt köetavad.²⁷ Mitteköetav esik ja mantelkorsten-köök jagasid hoone kaheks.²⁸ Enamik mõisahooned²⁹ on palju tagasihoidlikumad ja arhailisemad kui kusagil mujal Eestis, mis oli tingitud mõisnike väiksemast rikkusest.³⁰ Kuigi Saaremaal on olnud umbes 130–140 mõisa, on 21. sajandiks säilinud erinevates stiilides peahooneid enam-vähem algsel kujul ja heas korras vaid 20.³¹ Säilinud mantelkorstnaga mõisaid ei ole arvukalt. Võimalik, et neist paljude kohta puuduvad autoril andmed. Ühtlasi langeb Tsaaririigi koosseisus olemise aega mõisaarhitektuuri kõrgaeg. Enamik säilinud mõisahooned pärinebki ajavahemikust 1730–1914.³²

Kuna mõis oli eelkõige majandusüksus, kuulusid selle mõjusse erineva otstarbega hooned, mis jätkasid *urbaltischlikku* lihtsat arhitektuurikeelt. Mõjud on üle kandunud pastoraatidesse

²² Valdo Praust, Saaremaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk 8.

²³ Samas, lk 11.

²⁴ Epi Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999, lk 87.

²⁵ Samas, lk 87.

²⁶ Eesti linnadesse jõudis kahhelahi 15. sajandi lõpul. Enne seda olid soojaandjaks valdavalt hüpokaustid ning võlvid kerisahjud. Kahhelahje ehitati linnamajadesse ja mõisate härrastemajadesse, lihtrahva elamisse need ei jõudnudki (Artur Ümar, 26. Infovoldik: Kahhelahi. Ajalugu ja hooldus. – Muinsuskaitseameti poolt välja antud restaureerimise infovoldikud).

²⁷ V. Praust, Saaremaa mõisad, lk 16.

²⁸ Helmi Üprus, Ehitismälestised. – Eesti Arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Kirjastus „Eesti raamat“, 1965, lk 271.

²⁹ Uksed ja aknad, aknaluugid, uksekäepidemed jne on arhailiselt rustikaalsed ja stiililiselt seostatavad barokiajastuga. Aknad on olnud algselt sageli barokile omase tihedaruudulise jaotusega. Sageli on need juba 19. sajandil muudetud klassitsistlikeks püstipidi piklikeks kuue ruuduga akendeks. Välisviimistluseks on tavaliselt lai rõht- või püstlaudis, mis on seina lõõdud suurte sepanaelttega (Eesti eluasemefondi puitkorterelamute ehitustehniline seisukord ning prognoositav eluiga. Uuringu lõpparuanne. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, 2011, lk 19).

³⁰ V. Praust, Saaremaa mõisad, lk 17.

³¹ Samas, lk 30, 36.

³² Samas, lk 19.

ehk kirikumõisatesse, mõisate abihoonetesse (viinaköök, meierei, aiamaja – üksikud näited), köstrimajadesse, koolidesse, kõrtsidesse³³ ja linnaelamutesse.

4. Pulli köstrimaja, Orissaare vallas.

5. Kotlandi mõis (ehitatud 1818, tõenäoliselt 1840. aastatel suuresti ümber ehitatud).

Kuessaares nagu teisteski Eesti linnades kujunes välja arhailiste mõisahoonete eeskujul ühekorruseline linnaelamu, mis oli põhiplaani samuti ristkülikukujuline, kõrge kelpkatuse ja keskse mantelkorstnaga, kuid tunduvat väiksemate mõõtmete ja proportsionaalsema üldmahuga.³⁴ Elamu võtab eeskju sama perioodi mantelkorstnaga kivimajast, mida ehitati kogu 19. sajandi vältel.³⁵ Linnaelamuid, mis olid mõisahoonete mahust väiksemad ja järgisid samu põhimõtteid, ehisid esialgu mõisnikud ise. Nendelt võtsid omakorda eeskju kaupmehed, käsitöölised ja kalurid.³⁶ Kirjeldatud hoonetüüp kuulub Skandinaavia rannikuäärsetel aladel levinud elamutüübi hulka.³⁷ Iseloomulikud näited Kuessaares on Kuessaares Lootsi 14 (vt ill 6), Tolli 3 (vt ill 7), Tallinna 23 (vt ill 8) ja Suur-Põllu 20.

³³ Kõrtsid, olles mõisa alluvused on veidi erisugused, kuid inspireerituna mõisaarhitektuurist arhailise välimusega. Kõrtsides leidis lisaks mantelkorstnale kahhelahje, leivaahje ja pliite. Tihti mahutati pliit mantelkorstnasse. Näiteks Kaarma vallas, Nasva külas asuvas Kohvi talus (tõenäoliselt kõrts) oli mantelkorstna välimisel küljel leivaahi, mille ees paiknes ahjulee.

³⁴ E.Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. – Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999, lk 88.

³⁵ Helen Kallaste. Kuessaare puitelamute tüübid. – Muinsuskaitse aastaraamat 2006. Tallinn: Eesti Kodu-uurimise Selts: Eesti Muinsuskaitse Selts, lk 53.

³⁶ Samas, lk 52.

³⁷ E. Tohvri, Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest, lk 100.

6. Lootsi 14, Kuressaare.

7. Kuressaare, Tolli 3, linnaelamu.

8. Kuressaare linnaelamu tüüp. Tallinna 23.

Hoopis teistsugused arengud on mantelkorstna, eelkõige roovialuse, paigutumisel taluarhitektuuri. Tuginedes G. Ränga uurimusele³⁸ on hakatud reheahjudele korstnaid ehitama 1870. aastail. Ta märgib, et Lõuna-Kihelkonna rannikukülades olid paljud elurehed 1930. aastatelgi korstnata, kuna seal hakati juba enne korstnate ilmumist kasutama teisi elamutüüpe (vt ill 9,10).

Uueks elamutüübiks oli rehest eraldi ehitatud hoone, mille keskel asus süttimise eest kindlustatud köögiruum.

Roovialusega elamud olid levinud peamiselt Lääne- ja Põhja-Saaremaal, üksikjuhtudel ka Eesti lõunaosas. Varaseim teade Saaremaa roovialusest talurahva arhitektuuris on 1780. aastast. Seda tüüpi elamud on laialt levinud Lääne-Lätis (Lätis esineb roovialusega kööke isegi rehielamutel) ja -Leedus, mistõttu on peetud tõenäoliseks, et hoonetüübi levimisel oli oma osa just lõunanaabrite eeskujul.³⁹ Eriti iseloomulik on selline hoonetüüp Lääne-Kuramaale, kuid selle levikupiirkond haarab endasse ka Liivimaa läänepoolsed osad Eesti

³⁸ G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 213.

³⁹ Tamara Habicht, Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst, 1977, lk 38–40.

piirini.⁴⁰ On järeldatud, et Kuramaalt leviski viimane Lääne-Eestisse ja Saaremaale. Lisaks eelnimetatutele esineb roovialust ka lääneslaavlaste juures (Jugoslaavias⁴¹, Poolas, Tšehhis ja Slovakkias), Austrias, Saksamaal, Norras, Taanis ja Rootsis.⁴²

9. Mihkli talu, Viki küla, Kihelkonna, 1834.

10. Paka talu, Tuiu küla, Mustjala vald, 1780.

1.3 Mantelkorstna areng ja tüüpide kirjeldus

Mantelkorstna asukohta ja kaju ei mõjuta alati tema kuuluvus mõisa- või taluarhitektuuri, pigem on mõjutajaks hoone suurus, korruste arv ning katuse kõrgus.⁴³ Järgnevalt kirjeldatakse mantelkorstna funktsiooni, arengut ning välja kujunenud tüüpe.

Konstruksiooniliselt on kõikide tüüpide juures kolm peamist elementi: tulekoldega ruumi seinad, keskmine ahenev osa ja korsten (suitsutoru). Põhiplaani on mantelkorsten enamasti nelinurkne 6–12 m² suurune, s.t küljed suhtuvad 3:4. Samas ei ole ruumi seinad kunagi täisnurksed vaid pigem ümardatud.⁴⁴ Korstna seinad hakkavad koonduma veidi ülalpool esimese korruse vahelase katuseharjani. Koonduv osa on püramiidjas või koonusekujuline, mõnikord ka nõgusa pudelikaela või isegi kupli⁴⁵ taoline.⁴⁶ Kuna korsten ei ole kunagi paigutatud täpselt hoone keskele (asub nihutatuna ühele või teisele poole või välisseina ääres) ja korstna koonduva osa lõpetus järgib reeglina harjajoont, on kõigi käesolevas töös vaadeldud mantelkorstnate koondumine pööningukorrusel vaadeldes erinev.

⁴⁰ G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 268.

⁴¹ Jugoslaavia lagunes 1992. aastal mitmeks riigiks: Bosnia ja Hertsegoviina, Horvaatia, Kosovo, Makedoonia, Montenegro, Serbia ja Sloveenia.

http://et.wikipedia.org/wiki/Jugoslaavia_F%C3%B6deratiivne_Sotsialistlik_Vabariik (vaadatud 19. V 2014)

⁴² K. Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, lk 66.

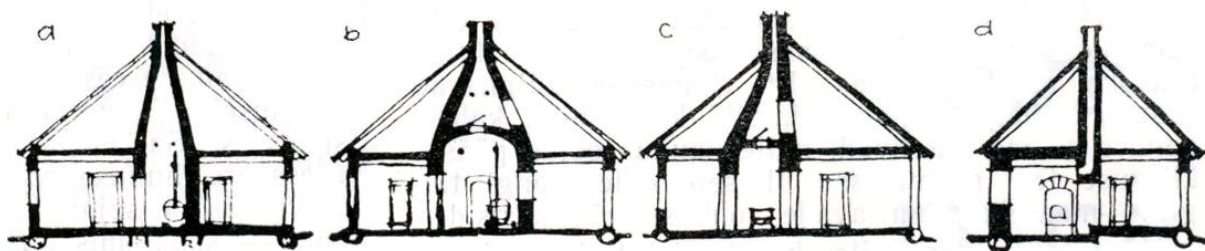
⁴³ Samas, lk 69.

⁴⁴ Samas, lk 66–67.

⁴⁵ Küdema mõisa eluhoones on olnud G. Ränka raamatule „Saaremaa taluehitised, etnograafiline uurimus I“ tuginedes mantelkorsten, mis koondus kuplisarnaselt (G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 266, joonis 171).

⁴⁶ K. Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, lk 67.

Hoone keskel oleval mantelkorstnal ei saa olla üldjuhul aknaid, mis oleksid ühenduses välisseinaga. Näiteks Suur-Sadama 39 mantelkorstnal on ehitatud valguse saamiseks aken vastu eeskoda. Roovialust, mille üks külg on välissein, valgustab sageli üks väike 4 ruuduga aken.⁴⁷ Seega on ainsateks valgusallikateks ruumis korstnalõõrist tulev valgus, ava (uks või väike aken) või lõke.

11. Mantelkorstna tüübid: a – lihtmantelkorsten; b – vahevõlviga mantelkorsten; c – tasapinnalise vahelaega mantelkorsten; d – roovialune.

Mantelkorstna funktsioon oli eelkõige köök, mis moodustus korstna alumises laiendatud osas. Toitu valmistati korstnas lahtisel lõkketulel, mis paiknes avadeta seinas ääres. Pada rippus tule kohal kooguga katlapuul⁴⁸ või rauast kolmjatal. Tuleohutuse kõrval oli mantelkorstna ülesandeks koguda lahtiselt tulekoldelt suits ja juhtida see korstnalõõri kaudu välja.⁴⁹

Et mantelkorstnaga külgnevad ruumid soojeneksid, olid kolderuumi kahes-kolmes seinas ukсед (vt ill 12) (paljudel ka ukseta kaarava (vt ill 13), mille kaudu soojus pääses ruumidesse. Ilmselt sellest on ka tingitud mantelkorstna avade rohkus, mis sõltus rohkem ruumide planeeringust.⁵⁰

Suur roll oli mantelkorstnal või roovialusel ümbritsevate ruumide kütmine. 19. sajandini, enne kahhelahjude kasutuselevõttu, oli ainsaks soojaallikaks⁵¹ mantelkorstnast tulev soojus või korstnast köetavad leivaahjud. Esialgu oli elamuis köetav vaid üks hoonepool. Lisaks ustele ja akendele leidub seintes veel mitmeid õnarusi. Enamikel mantelkorstnatel on ühes seinas gooti võlvi kuju meenutav tõmbi või terava tipuga umbes 20 cm müüri sisse ulatuv koldeorv.⁵²

⁴⁷ Samas, lk 70.

⁴⁸ Katlapuid või õrsi võis olla ruumis ka mitu. Kaks on näiteks Kudjape mõisa kupja elamus, Kihelkonnal Viki külas Mihkli talus, Kaarma kirikukoolis ehk Tassi talus.

⁴⁹ K. Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, lk 66.

⁵⁰ Samas, lk 66.

⁵¹ Samas, lk 66.

⁵² Gustav Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 261.

Sinna paigutus kahhelahju⁵³ suu ja suitsuava, kuna algselt köeti neid mantelkorstnast. Ilmselt on need õnarused ja avad jäetud mantelkorstnasse ehitamise ajal.

Lisaks koldeorvale esineb seinte sise- ja välisküljel erineva suuruse ja sügavusega kandilisi õõnsusi, mida võidi kasutada riiulina, kuid seda tõendav informatsioon puudub.

12. Mihkli talu, Kihelkonna.

13. Pikk 27, Kuressaare

14. Lümända mõisa meierei, orv seinas

Tuginedes varasematele uurimistele ilmus mantelkorstna ehitamise arenedes sellele vahevõlv ja vahelagi alles 18. sajandi keskel või algupoole.⁵⁴ Võlvi või lae keskel olev luuk pidi aitama takistada ruumi kiiret jahtumist ja sädemete langemist toidu või köögisoliija peale. Ava luugiga sulgemise või avamise viis ei ole teada, sest süsteemi ei ole säilinud. Laest ülevalpool sai suitsutada liha, kala jm, sest suits juhiti mantelkorstna vahelae pealsesse ossa seinasisese lõõri kaudu. Laest kõrgemal suitsutamise tarbeks oli mantelkorstna ahenevas osas uks (näiteks Ilpla mõisas ja Pikk 27)⁵⁵ Suitsutada sai ka ilma vahelaeta. Sel juhul oli liha või kalavõrgud riputatud õrtele. Roovialuste püsimist rannikualal põhjendavad kalamehed võrkude suitsutamise tavaga.⁵⁶

⁵³ Mõisa- ja kroonuehitistes on kahhelahjud tavalised 17. sajandil ja üldlevinud juba 18. sajandil. Algselt oli kahhelahi tagant köetav, s.t seda köeti reeglina eeskojast või köögist. Neil ahjudel puudusid veel korstnad ja suits tuli ruumi, kust köeti. Kahhelahi oli ahjude arengus suur samm edasi, sest suits ei pääsenud enam köetavatesse ruumidesse (K. Aluve, Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Ehitusajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, 1976, lk 18).

⁵⁴ K. Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, lk 70.

⁵⁵ Samas, lk 68–69.

⁵⁶ G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 259.

Uute küttekahade (ahi, pliit) tulekuga ehitati uued suitsulõõrid mantelkorstna välimisele küljele. See annab juba vihjeid mantelkorstna põhifunktsioonide taandumisele.

Lähtudes Kalvi Aluve artiklist „Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris“ jaotuvad mantelkorstnad järgmiselt: lihtmantelkorsten, vahevõlviga mantelkorsten, tasapinnalise vahelaega mantelkorsten ja roovialune.

1.3.1 Lihtmantelkorsten

Tegemist on lihtsaima mantelkorstnaga, mis vastab üldjoontes eelnevale ülesehituse kirjeldusele. Ruum hakkab esimesest korrusest kõrgemal ühtlaselt korstnaks koonduma. Koondumas osas on üks või kaks katlapuud läbi müüri katla riputamiseks.

Kuressaare linnas leidub vaadeldavaid lihtmantelkorstnaid vähe, kuna uute funktsioonide tulemisega on paljud neist seestpoolt kinni ehitatud. Samas ei ole sisemine ülesehitus ka pööningukorrusel ega plaanidelt-lõigetelt hästi loetav. Suur-Põllu 20 (esmakordselt 1862 a kaardil) on säilinud lihtmantelkorsten, mille koondumas osas on jälg oletatavast vahelaest. Kohtu 15 (oletatav ehitusaeg 1740,⁵⁷ omaniku sõnul 1750. aastad) mantelkorsten on mahult nii väike, et seal on vähetõenäoline vahelaega või vahevõlvi olemasolu. Praegu on korsten sekundaarse vahelaega suletud, mistõttu ei saa midagi kindlalt väita.

15. Kohvi talu, Kaarma vald.

16. Lümända apostlik-õigeusu kirikukool (praegune Lümända Söögimaja“), Lümända vald.

⁵⁷ Kingissepa, M. Gorki t. 15. Eritingimused hoone projekteerimise ja krundi heakorrastamise kohta. ENSV Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise instituut. Sifri nr II-83080, arhiiv nr A-942. Kausta asukoht Muinsuskaitsemeti Põhja-Eesti järelevalveosakond Kuressaares.

Mujal Saaremaal on lihtmantelkorstnaid säilinud mitmel pool just mõisates või mõisa poolt ehitatud hoonetes. Näidetena olgu toodud Lümanda apostlik-õigeusu kirikukool, Lümanda mõisa meierei, Karala mõisa viinaköök ja Kohvi talu (vt ill 15) ehk kunagine kõrts praeguses Nasva külas. Neist ühelgi ei ole säilinud katlapuud.

1.3.2 Vahevõlviga mantelkorsten

Vahevõlviga mantelkorstna üldine ülesehitus on sama, mis lihtmantelkorstnal.

Ainus erinevus on see, et ehitamise ajal on lisatud silindervõlv (vt ill 17), mille keskel on luuk suitsu juhtimiseks, sooja äravoolu ja sädemete lendumise takistamiseks.⁵⁸ Korstna võlv on kõrgemal teiste ruumide lagedest, et oleks ruum suitsukoti tekkimiseks. See hoiab ära suitsu levimise ülejäänud hoonesse.⁵⁹

Siinkohal võib olla oht vahevõlviga mantelkorstna nimetamisel roovialuseks. Sel juhul tuleb vaadelda suitsutoru või -ava asukohta pööningukorrusel ja hoone plaane.

Maapiirkonnas tehtud välisvaatluste andmetel tuleb tõdeda, et K. Aluve väide⁶⁰ vahevõlviga mantelkorstnate puudumise kohta maaehitistes vastab tõele.

17. Tallinna 25, Kuressaare.

Kuressaare hoonetega tutvudes leiti üks tõenäolise vahevõlviga mantelkorsten aadressilt Tallinna 25 (linnaplaanil esmakordselt 1786. aastal)⁶¹ asuva kohviku nn võlvitud laoruumist.

⁵⁸ K. Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, lk 66.

⁵⁹ Samas, lk 68.

⁶⁰ Samas, lk 69.

Kuna pööningule pääsu hoones ei ole, tuli tugineda korstnatüübi määramisel Kuressaare Linnavalitsuse arhiivis leiduvatele andmetele⁶², kus korstna koondumine on selgelt näha. Kui võlvidud ruumi ühe otsaseina juurest kõrguks korsten, oleks tegemist juba roovialusega.

1.3.3 Tasapinnalise laega mantelkorsten

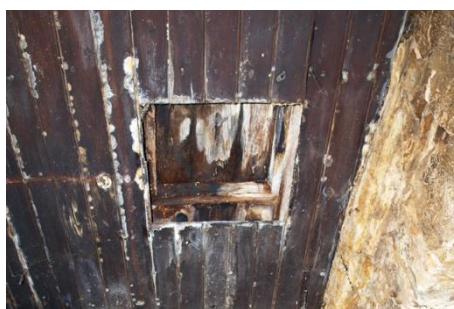
Ainus erinevus vahevõlviga mantelkorstnal ja tasapinnalise laega mantelkorstnal on see, et korstna ehitamise ajal on lihtmantelkorstna konstruktsiooni paigutatud talad, millele paigutati vahelagi. Sarnaselt vahevõlviga korstnale on tasapinnalises laes luuk samade funktsioonidega. Algse päritoluga puitvahelagi paikneb mantelkorstnas alati 30–80 cm võrra kõrgemal kui teiste ruumide vahelaed.⁶³

K. Aluve ütleb, et vahelaega mantelkorstnad ei ole maaehitustes kuigi haruldased. Vaadeldes töös inventeeritud hooneid, ei saa kindlalt väita, kas taludes ja mõisates esinenud vahelagi on algne. Näiteks Ilpla mõisal on vahelagi, kuid tõenäoliselt mitte algne.

Valdavas enamuses ongi säilinud mantelkorstnasse hiljem ehitatud sekundaarsed vahelaed. Sageli on neid originaalist raske eristada, kuna on mõlemad ühtlaselt paksu nõekorra all.⁶⁴

Kuressaares on ka kolm vahelaega mantelkorstnat, mille originaalsus on küsitav.

Suur-Sadama 39 on näha tegelikult 2 vahelage teineteise peal (vt ill 18). Mõlemas on suitsuluuk olemas. Seega võib ülemine vahelagi olla esialgne.

18. Suur-Sadama 39, vahelagi.

Hilisemad vahelaed on hoones aadressiga Pikk 27 on kahel mantelkorstnal. Ühe betoonvahelagi on hiljem lisatud. Teine on kaheks ruumiks jaotatud roovialune, mille

⁶¹ Tallinna 25. Kuressaare Linnavalitsuse Arhiiv, toimik 1741, kaust 1.

⁶² Samas, toimik nr 1741.

⁶³ K. Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, lk 68.

⁶⁴ Samas, lk 69.

koondub osas on jaotab üks vahelagi korruseks ning teine sulgeb korstna. Tõenäoliselt puudusid neil korstnatel vahelaed.

Vahelagi võimaldas kasutada mantelkorstnat pärast pliidi kasutuselevõtmist hariliku köögi või laoruumina. Sekundaarselt juurde ehitatud vahelaed võisid olla ka kõrvalruumide lagedega samal kõrgusel.

1.4.4 Roovialune

Roovialune on mantelkorstna erivorm. Selle moodustab lamendunud silindervõlv, mis paikneb risti hoone pikijoonega, s.t roovialuse esikülg on katuseharja all ja vastaskülg on välissein.⁶⁵ Roovialuse arenguloost saab põhjaliku ülevaate G. Ränga põhjalikust uurimusest.⁶⁶

Arengu algusaastatel oli roovialune tasapinnalise⁶⁷ laega, mille moodustasid paeplaadid, palgid või punutud varbad. Viimane oli kasutusel ka talurehalate lagedel.⁶⁸ Punutud varbadest lagi oli mõlemalt poolt saviga kaetud. Selline roovialune asus kõige varasemas taluroovialuses Mustjala vallas Tuiu külas Paka talus (ehitatud 1780). Sellistel tasapinnalise laega roovialustel juhiti suits välja eeskoja või ruumi lakke paigutatud laud- või palklehtri kaudu.

Kivist võlvlaega kaetud roovialuste uurimisel on Läti uurijad kindlaks teinud, et võlvitud suitsukummi asemel võidi kasutada punutud varbadest lage, kui kivivõlviga roovialust ehitada ei saanud.⁶⁹ Saaremaal esineb üldiselt vaid võlvitud laega⁷⁰ roovialuseid. Esialgu olid need ilma korstnata ja suits juhiti põõningule, kust see väljus unkaavade kaudu. Selline võlvitud laega roovialune oli Leisis Nõmme külas Orga talu suveköögis.

Kui kivivõlviga roovialustele hakati korstnaid ehitama, säilitati algne laekuju. Korstna kujunemine toimus järk-järgult (vt ill 19–22). Algselt juhiti suits kolderuumi esiseinas olevasse lõõri ukse kohal oleva ava kaudu. Teise variandina juhiti suits korstnasse ukseava

⁶⁵ G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 250, 253, 257.

⁶⁶ Samas, lk 245–274.

⁶⁷ Tasapinnalise laega roovialused on olnud Kihelkonna vallas, Austla külas, Lahtapäe talus, Kehila külas Kullamaa talus, Riksu külas (lisaks veel üks) Tõnsu talus; Mustjala vallas, Tuiu külas Paka talus (Samas, lk 245, 247, 248).

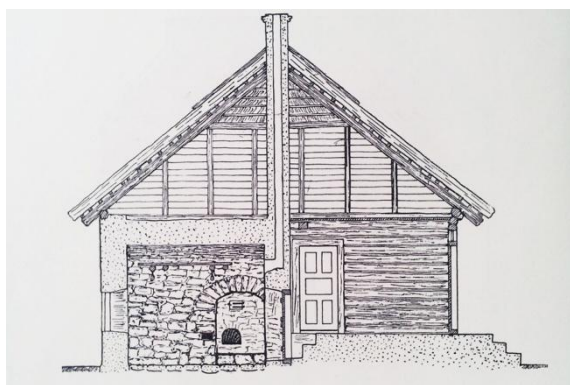
⁶⁸ G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 246, 247, 249.

⁶⁹ Samas, lk 269.

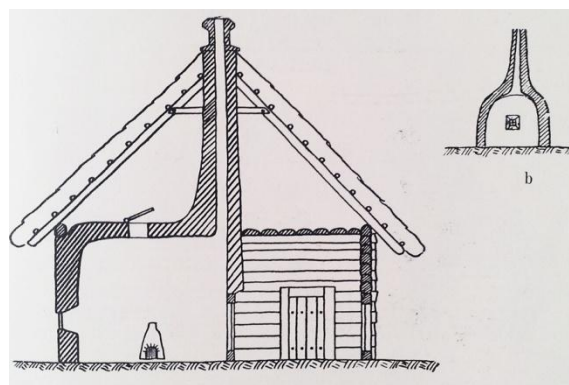
⁷⁰ Korstnata silindervõlviga roovialused Saaremaa taluehitistes on olnud: Leisis Nõmme külas Orga talus; Purtsa külas on olnud 2 roovialusega hoonet (mõlemad hävinud).

pealismüüris olevast avast.⁷¹ Näidetena saab tuua Mustjala vallas Tuiu külas Paka talus, Kihelkonnal Viki külas asuva Mihkli talu ning kahe roovialusega Taaliku mõisa Orisaares.

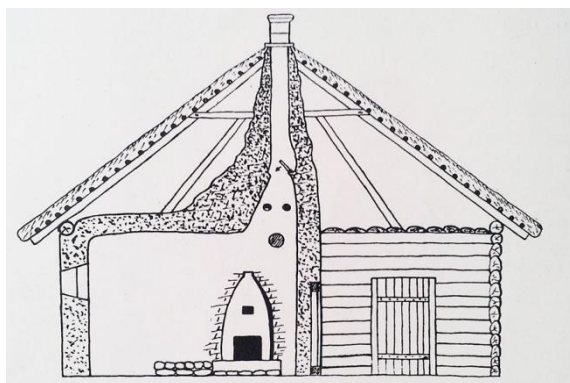
Järgneval arengujärgul paigutub korsten roovialuse võlvitud lae esiäärele, sinna, kus varem oli suitsuavaus. Seega meenutavad roovialuse korstnad oma asendilt vägagi laudadest kokkulöödud suitsulehtreid, mida kasutati Lääne-Saaremaa suitsutubade, esikust köetavate elamute ja tasapinnalise laega roovialuste juures.⁷² Hiljem hakkas see, sirgjooneliselt alt üles minev korsten, võlviga kokkupuutekohalt laienema, moodustades mõnes hoones lihtmantelkorstnale sarnase ruumiosa.

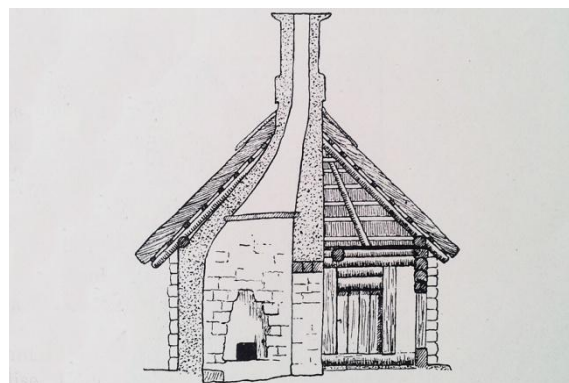
19. Pussa talu, Koovi küla, Kihelkonna vald.

20. Talu Tammese külas, Kihelkonna vald.

21. Talu Kuusnõmme külas, Kihelkonna vald.

22. Mihkli talu, Jõiste küla, Leisi vald.

Arengut illustreerivate näidetena tänaseks säilinud hoonetest võib tuua Mihkli talu eluhoone Viki külas, kus suits väljub ukse kohal olevast lõõrist. Hilisem variant on Pidula mõisas, kus lõõr on laienenud, kuid säilinud on võlv.

⁷¹ Gustav Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 254.

⁷² Samas, lk 269.

Ajaliselt on roovialune mantelkorstna paralleelvorm.⁷³ Seda esines palju taluarhitektuuris, kuid ei puudunud ka mõisatest, kirikumõisatest, köstrimajadest, kõrtsidest ja käsitöölise elamutest.⁷⁴ Kuressaares on roovialune säilinud näiteks 18. sajandi lõpus ehitatud laevnikumajas Lootsi 14.⁷⁵

23. Mihkli talu, Kihelkonna vald.

24. Pidula mõis, Mustjala vald.

2. PEATÜKK – Mantelkorstnate kaardistamine

Peale erinevate allikate läbitöötamist ning mantelkorstna või roovialuse olemasolu kontrollimist oli võimalik välja tuua hooneid, kus eelnimetatud on eksisteerinud või asuvad veel praegugi. Kuigi töös esitatud materjali Saare maakonna kohta oli palju tuleb tõdeda, et kindlasti ei ole saadud tulemused ammendavad. Arvesse võttes, et enamik Saaremaa väga vanu mõisaid ehitati *urbaltisch*-tüüpi hoonena ning nende kohta käiv informatsioon on lünklik, võib arvata, et mantelkorstnaga hooneid võis olla tunduvalt rohkem, kui uurimistöö kirjutamise käigus autorini jõudis.

Mantelkorstnate kaardistamisel on kasutatud põhimõttelist jaotust: olemasolevad mantelkorstnad; mantelkorsten hoonest lammutatud; hoone vare koos mantelkorstnaga; hoone hävinud; andmed mantelkorstna olemasolust, tänane olemasolu kontrollimata.

⁷³ K. Aluve, Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Ehitusajalooline ülevaade, lk 18.

⁷⁴ G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 267–268.

⁷⁵ Lootsi 14. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=20862> (vaadatud 15. XII 2013).

Koondnimekirja koostamisel kasutati märgistusi: „+“ – inventeeritud hooned, „M“ – mantelkorsten, „R“ – roovialune ning „’“ – G. Ränga andmed roovialuste kohta. Paljudel hoonetel ei saadud määrata mantelkorstna tüüpe, mille põhjuseks oli põõningukorrusele pääsemine, mantelkorstna seestpoolt vahelaega kinni ehitatus või joonistelt eristamine.

2.1 Saare maakond

Saare maakonnas (välja on siit jäätud Kuressaare, mida käsitletakse järgmises alapeatükis) leiti mantelkorstna või roovialuse kohta informatsiooni 62 olemasoleva või eksisteerinud korstna kohta (vt LISA 3). Autor inventeeris neist 21 mantelkorstnat

Vaatluse alla kuulus 15 mõisa, millest tänaseks on mantelkorstnaga säilinud 6 ning varemeid samuti 6. Ülejäänud käsitletud mõisatest on mantelkorsten välja lammutatud (Pärsama, Laimjala ja Loona).

Välja toodi 17 G. Ränga uuritud roovialusega taluhoonet, millest kindlalt on säilinud 2, kuid Maa-ameti kaardiserverist kontrollides maksimaalselt 5 (neist 3 hoone (Tõntsu talu Kihelkonnal, Orga talu Leisis, Pussa talu Kihelkonnal) omanikuga ei saadud kontakti).

Üldist seaduspärasust mantelkorstna või selle tüübi roovialuse esinevuse kohta luua ei saa, sest paljud korstnad on inventeerimata. Inventeeritud hoonetest oli roovialuseid 11 ja mantelkorstnaid 7.

Kokku on mantelkorstna ja roovialusega hooneid hävinud 25, mantelkorsten on välja lammutatud 4 hoonest, mantelkorstnaga varemeid on 7.

Andmeid korstna tõenäolise olemasolu kohta on 1 hoones. Lisaks oli Taaliku mõisa mantelkorstna olemasolu küsitav⁷⁶.

2.2 Kuressaare

Kuressaare linna mantelkorstnaga hooned (vt LISA 3) näidatakse eraldi kaardil ning Saaremaa üldkaardil numbrina. Kuressaare linnas leidis kokku 45 hoonet, mille kohta on mantelkorstna esinevusest informatsioon.

⁷⁶ Taaliku mõisa puhul väitis naaber maja peremees, et mantelkorstnat hoones ei ole ja et ka muinsuste alal teadjamad mehed, kes hoonet vaatamas käisid ei uskunud nende olemasolusse. Autor leiab, et ilmselt on olnud sellel kaks taluhoonega sarnast roovialust, sest ühe seinal oli luuk suitsu väljatõmbeks ja teisel läks lõõr seina kõrvalt üles. Teisel korrusel korstnad praktiliselt ülespoole ei koondunud.

Olemasolevate mantelkorstnatega hooneid on Kuressaares 21, millest autor inventeeris 19. Mantelkorsten on lammutatud 3 hoonest. Kaks hoonet on sellised, millel on mantelkorsten säilinud, kuid originaalhoone kehand mitte: Kauba 8 roovialusele on ehitatud uus hoone ümber vana koopiana. Suur-Sadama 39 on veel mantelkorsten säilinud, kuid puithoone selle ümber on muutunud varemaks.

Osaliselt on hävinud 3 mantelkorstnat: Garnisoni 4, Kauba 12, Tallinna 3. Täielikult hävinud on 8 hoonet. Lisaks on andmeid 12 hoone kohta, milles on mantelkorstna olemasolu kontrollimata (neist 2 puhul on kindlalt olemas).

Samuti ei saa Kuressaare linna hoonete puhul öelda, kas rohkem on mantelkorstnaid või selle eritüüpi roovialust, sest linnahoonete puhul on sage nähtus mantelkorstna seestpoolt vahelaega kinni ehitamine. Seetõttu sai määrata vaid 6 roovialust ja 8 mantelkorstnat.

3. PEATÜKK – Mantelkorstnate kasutusvõimalused ja konserveerimislahendused

3.1 Mantelkorstna teisenenud funktsioon

Mantelkorsten on läbi ajaloo olnud võrdlemisi polüfunktsionaalne. Tänu tema loomulikule õhu väljatõmbele korstnast on ruumi suureks puuduseks jahedus, mille tõttu on seda edukalt kasutatud kartulisalve, viljakuivati või sahvrina. Näiteks Kuressaare linnas Suur-Põllu 20 on mantelkorstnas peetud sigu ja Pihtla mõisas on veel praegugi vana aedikulaadne rajatis, mis viitab loomapidamisele.

Korstnast ei ole puudunud kuivkäimla funktsioon. Kui Kudjape mõisa kupja elamu roovialusesse oli sisse ehitatud kuivkäimla, millel oli eraldi väike aken, siis Kohvi talus kasutati suurt ruumi ennast nii prügi ladustamise kohana kui välikäimlana.

Kõige tüüpilisemalt kasutatakse mantelkorstnat vastavalt tema suurusele panipaiga või laorumina, kuna omanikud ei oska sellele väärikat funktsiooni leida. Väga sageli on ruum täiesti kasutuseta ning seisab tühjana.

Seevastu on mitmed inventeeritud mantelkorstnad saanud kaasaegse kasutuse. Kaarma koolimajas, endisest köstrimajas, on kahe võlvitud rooviga roovialune, mis moodustab põhiplaanilt L-tähe. Sellest üks osa on kasutusel saunana, teine sahvrina. Neid ühendavas koondavas lõõris on veekatel ja tööriistade panipaik. Saunana on kasutatud ka Kotlandi mõisa

mantelkorstnat, millesse peatselt paigutatakse köök. Näiteks Tõlluste mõisas on mantelkorsten kasutuses vannitoana ning samal ajal eksponeeritud järgmise korruse eluruumis. Sama stiili järgib Kuressaares asuv Kauba 8, kus teisel korrusel on eksponeeritud mantelkorsten. Seevastu on roovialusesse paigutatud kohviku istumiskoht. Sama on teinud ka Lümända söögimaja ehk Lümända apostellik-õigeusu kirikukool.

Korstnat on veel kasutatud kaminaruumi ehk sauna eesruumina Kohvi talus ja Kudjape mõisa kupja elamus (mõlemad Kaarma vallas). Kuressaares on puhkenurgaks kujundatud Tallinna 9 mantelkorsten ja Tallinna 23 roovialune.

3.2 Mantelkorstna kasutusele võtmise võimalused

Paljud mantelkorstnad ei ole saanud endale uut funktsiooni tänu ruumi jahedusele. Käesolevas peatükis käsitletakse korstna restaureerimise-konserveerimise problemaatikat, mille läbi on võimalik neile kasutus anda. Samuti tuuakse paralleelselt näiteid tehtud töödest. Vaadeldakse varemes säilinud mantelkorstna konserveerimise ja uue funktsiooni andmise võimalusi.

3.2.1 Nõgised *versus* puhtad või värvitud seinad

Üks probleemidest ruumi kasutusele võtmisel on nõgi ehk kreosoot⁷⁷, mis tekib märja küttega kütmisel, kondensvee⁷⁸ segunemisel pigi tekitavate ainetega ning madala põlemistemperatuuri⁷⁹ tõttu.

Korstna kasutusele võtmisel on eelistatavam variant nõekihi säilitamine, eeldusel, et nõekiht ei ole kahjulik korstna pinnale. Selle tõendamiseks teostas autor nõekihi pH-taseme mõõtmise⁸⁰

⁷⁷ Igasuguse puidu põlemisel ei välju kogu suits korstna kaudu vaid osa sellest jahtub ning muutub tahkeks – tekib kreosoot ehk nõgi. Lisaks sellele, et kreosoodijääk on kergesti süttiv, võib see söövitada ka lõõrikive. – Muinsuskaitseameti poolt väljaantud restaureerimise infovoldikud. Nr1. Korstnapits. Tüübid ja hooldus. – <http://muinas.ee/files/1.%20Korstnapits.%20tyybid%20ja%20hooldus.pdf> (vaadatud 13. V 2014)

⁷⁸ Mida suurem on korstnalõõri ristlõige, seda suurem on ka lõõri sisepindala. Kui suitsugaas avaras lõõris liigub annab see jahtudes suuremale pinnale soojust ära kiiremini. Seetõttu algab enne korstnast väljumist niiskuse kondenseerumine. Suur niiskusetekitaja on küttepuidu niiskussisaldus. Mida kõrgem see on, seda intensiivsem on korstna jahedal pinnal niiskuse sadestumine, mis soodustab omakorda korstnapigi teket. <http://www.vuuk.ee/pigi.html> (vaadatud 13. V 2014).

⁷⁹ Puit on tahke- ja gaaskütuse kombinatsioon (80–90% lenduvaid ja 10–20% tahkeid aineid). Esimesed gaasid eralduvad puidust alla 200°C, viimased alles 800°C juures. Kui küttekollet läbiva õhu ja sellesse segunevate põlemisgaaside temperatuur ületab koldes 880°C, ei jää suitsugaasidesse põlemisvõimelisi, tahmavaid, pigitavaid, tõrvavaid või happelisi aineid. Mida madalamaks põlemistemperatuur jääb, seda rohkem tekib puidu põlemisel tõrva ja niiskust. Enamik tõrvasid moodustub 400–600°C juures. Kui puit põleb õigesti, on söövitavate ühendite hulk suitsugaasides üsna väike. <http://terviklahendused.eu/hea-teada> (vaadatud 13. V 2014).

⁸⁰ Klaasanumasse pandi nõepuru, mis kallati üle destilleeritud veega. Nõepuru oli vees terve nädal, pärast mida kasutati pH mõõtmiseks vastavate indikaatoritega paberit. PH-taset võrreldi vastava skaalaga. Tulemus: pH 7.

Kaarma vallas asuvast Kohvi talu mantelkorstnast erinevatelt kõrgustelt võetud nõeproovidest. Tulemuseks saadi pH 7 (vt ill 25) ehk nõekiht on neutraalne.

25. PH-taseme mõõtmine.

Samast korstnast võeti 2 väiksemõõtmelist paekivitükki, mida uuriti valgusmikroskoobi⁸¹ abil. Mikroskoobi abil tehtud fotol oli nähtaval palju musti täppe (vt ill 26), mis viitavad pigile. Pigi oli uuritaval kivitükil nähtav rohkem kui 0,5 cm laiusel ribal. Valgusmikroskoobiga vaadeldi ka nõest võetud proove (vt ill 27), millelt on näha materjali poorsus. Üksikuid nõetükke prepareerides olid need kohati pudedad, sisaldades väikseid kivilaadseid tükke.

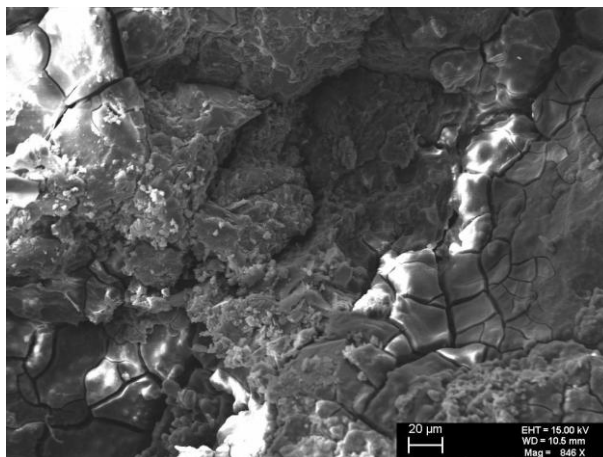
26. Paekivi tüki sees on nähtavad pigitäpid.

27. Lõige nõekihist.

⁸¹ Valgusmikroskoop on mikroskoop, mis kasutab nähtavat valgust ja läätsede süsteemi, et tekitada inimsilmale vaadeldavat suurendatud kujutist väikestest objektidest. Valgusmikroskoop on mikroskoop, mis kasutab nähtavat valgust ja läätsede süsteemi, et tekitada inimsilmale vaadeldavat suurendatud kujutist väikestest objektidest. <http://et.wikipedia.org/wiki/Valgusmikroskoop> (vaadatud 22. V 2014)

Samu nõe- ja kiviproove vaadeldi skaneerivas elektronmikroskoobis⁸². Nõeproovidelt oli näha kondensvee poolt siledaks uhutud pragulised ja krobelsed pinnad. Antud mikroskoobi abil sai määrata nões sisalduvaid keemilisi elemente, kuid mitte ühendeid.

28. Proov skaneerivas elektronmikroskoobis. Nähtaval on siledad ja krobelsed pinnad.

Teostatud mikroskoobiuuringute ja pH mõõtmise tulemusena järeldati, et nõgi ei oma kahjulikku mõju pækivi pinnale. Seetõttu ei ole nõe eemaldamine põhjendatud. Nõe eemaldamisel hakkab pigi kivist hiljem välja pigituma.

29. Kotlandi mõisa sein.

30. Kudjape mõisa kupja elamu mantelkorsten, Kaarma vald.

⁸² Skaneeriv elektronmikroskoop (SEM) on elektronmikroskoobi tüüp, kus uuritava objekti pinda visualiseeritakse, skaneerides seda kõrge energiaga elektroniirega analoogselt elektroniire liikumisega, katoodkiirtetorus (TV monitoris). Elektronide ja aine vastasmõju toimel tekib rida analüütilisi signaale, mida saab kasutada objekti pinna topograafia kujutamiseks. Lisaks sellele saab informatsiooni aine element-koostisest jm omadustest. https://v2.ttu.ee/public/m/materjaliuuringute-teaduskeskus/08_2014.pdf (vaadatud 22. V 2014).

Saare maakonnas leidub selliseid variante, kus nõgi on eemaldatud ning korstna alaosa on värvitud mustaks (vt il 29). Näidetena olgu toodud Kuressaares Kauba 8 ja Lümandas Kotlandi mõis, mis jätavad mati pinnaga elutu mulje. Ühe variandina võiks kasutada mantelkorstna alumise osa õhukese kihina valgeks lupjamist. Nii säiliks ruumis endiselt arhailine miljöö – näitena Lümända söögimaja. Kindlasti on võimalik korstnat eksponeerida ilma nõekihita (vt ill 30). Sellised variandid leiduvad Kuressaares Tallinna 23, Kaarma Kudjape mõisa kupja elamus ning Pulli köstrimajas Orissaares. Need variandid mõjuvad kaasaegselt, kuid köetava ruumina kasutamisel hakkab toimuma väljapigitumine nagu Pulli köstrimajas.

Kasutatud on korstna pööningukorruse eluruumides eksponeerimist. Sel juhul on korsten kaetud valge värvi või õrna krohvikihiga, mille vahelt on näha ka korstnakivid.

3.2.2 Niiskete ruumide kasutusele võtmine

Niiskete ruumide alla saab liigitada vannitoa, duširuumi, tualeti, sauna ja köögi. Kõigi nende puhul on vajalik veetorude ligipääs, kanalisatsioon ja ventilatsioon. Lahenduse leidmise muudavad keeruliseks mantelkorstna paksud kivimüürid. Ainsaks võimaluseks jääb seega torude läbiviikude rajamine ukseavade alt.

31. Tõlluste mõisa aednikumaja mantelkorsten, ventilatsioon. Pihla vald.

Niiske ruumina on mantelkorsten kasutuses Kotlandi mõisasse rajatavas köögis; Tõlluste mõisa aednikumaja vannitoas ja Kaarma köstrimaja saunas. Selliste ruumide rajamiseks on vajalik korralik ventilatsioon, et vältida kondensvee tekkimist, mis nõega segatult määrib ära põrandapinna. Tõllustes on vannitoa ventilatsioon (vt ill 31) lahendatud

korstnalõõris asuva vahelaena, millesse on paigutatud vastavad seadmed. Kotlandi mõisas on suunatud kõrvalruumides asuvate ahjude suitsulõõrid torudena mantelkorstna lõõri.

3.2.3 Kõetav *versus* mitteköetav ruum

Kuna mantelkorstnad on ehitatud eesmärgil tõmmata välja suits, tõmbab see välja ka soojuse. Lõõri sulgemisega takistatakse sademete ja prahi sissepääs, teisalt loomulik ventilatsioon. Enamikel korstnatel on kasutatud lõõri sulgemiseks puitlage või lõõri kividega täis ladumist. Kuressaares Tallinna 23 (vt ill 33) on paigaldanud korstnapitsile hoopis madal plekkmüts. Korstnalõõri sulgemisel kaob valguse ligipääs. Selle säilitamiseks võib kaaluda madala valguskupli (vt ill 34) või klaasiga katmist, mis maapinnalt vaadeldes välja ei paista. Korstna katmisel on head näited Lümända söögimaja (vt ill 32) metallvarrastele toetatud pleksiklaas ning Tallinna 9 dolomiidist kuppel (vt ill 35), mille puhul on tagatud loomulik ventilatsioon.

Katmise viis tuleb otsustada lähtuvalt mantelkorstna uuele funktsioonile.

32. Lümända söögimaja, katmine pleksiklaasiga.

33. Tallinna 23, Kuressaare. Plekist müts.

34. Klaaskupli näidis.

35. Tallinna 9, Kuressaare. Dolomiidist kuppel.

3.2.4 Elekter ja valgustus

Korstnale kasutuse andmisel on oluline lahendada elektrijuhtmete ja valgustuse paiknemine.

Elektrijuhtmete seinale paigutamisel on kaks moodust – kinnitada seinale või vuugivahesse süvistatult. Jättes nõekihi alles tuleks valida musta värvi elektrijuhtmed ja kinnitid. Nõest puhastatud pinnaga korstna puhul on nutikas paigutada juhtmed vuugivahedesse. Sellist meetodit on kasutatud Pulli köstrimajas (vt ill 36) Orissaare vallas.

Korstna valgustamiseks oleks kõige õigem kasutada hajusat valgustust. Samas tuleb arvestada, et must pind valgust ei peegelda. Sellisel juhul on võimalik kasutada seinavalgusteid. Puhastatud või lubjatud korstnate puhul saab kasutada hajusat valgustust, mida saab paigaldada korstnas oleva tala (olemasolul) pealmisele küljele. Kuigi Kohvi talus on valgustuseks korstnasse riputatud elektripirnidega tõllaratas, ei soovita autor sellist lahendust kuna see piirab mantelkorstna vaadeldavust.

36. Pulli köstrimaja süvistatud elektrijuhtmed. Orissaare vald.

3.3 Mantelkorstna konserveerimine

Hoone vareme või iseseisvana säilinud mantelkorstna konserveerimisel on oluline läbi mõelda ümbritsevasse keskkonda sobitumine. Kuna Saaremaal mantelkorstna konserveerimist seni kasutatud ei ole, tasub tuua näiteid mandri-Eestist.

Heaks konserveerimise näiteks võib tuua Jõelähtme mantelkorstna (vt ill 39) Harju maakonnas, mis katustati massiivse puitpostidel katusega. Juhan Kilumetsa arvates ei saa Jõelähtme mantelkorstna katmist nimetada „ajutise katusega“ katmiseks, sest konstruktsioon on väga kapitaalne (korstnaga konkureeriv ja maastikku muutev).⁸³

⁸³ Kirjavahetus ja vestlus Juhan Kilumetsaga 4. IV 2014.

Harju maakonnas asuv Ruila mantelkorsten (vt ill 40) seevastu on saanud katuse, mis võimaldab kasutada ruumi väliköögina.

Kolmas, innovaatiline näide on Andineeme külas asuv randrüütlite kordonihoone vare (vt ill38), millele peale ehitamine keelati ära⁸⁴. Lubatud oli vaid kõrvale ehitamine, mille tulemusena sai hoone endale klaasist põrandaga terrassi ning mantelkorsten selle all konserveeriva lahenduse.

Autori arvates võib halva näitena tuua Orava mõisa (vt ill 37) teenijatemaja mantelkorstna, mille plekist katend ning korstnapiibul olev puitkonstruktsioonil viilkatus varjutab mantelkorstna olemust ning annab sellele uue arhitektuurse ilme.

37. Orava mõisa teenijatemaja mantelkorsten, Põlvas.

38. Andineeme randrüütlite kordonihoone vare Harjumaal. Mantelkorstnat katab klaasterrass.

39. Jõelähtme mantelkorsten Harju maakonnas.

40. Ruila mantelkorsten Harju maakonnas.

⁸⁴ Vestlus Jaan Valiga 21. III 2014 Muinsuskaitseametis. Materjal autori valduses.

Kokkuvõte

Esimene roovialune Saaremaal ehitati 14. sajandil Kuressaare konvendihoonesse. 17. sajandil hakati ehitama nn *urbaltisch* ehk vanabalti ehk ürgbalti hoonetüübi planeeringuga ühekorruselisi massiivseid keskse mantelkorstnaga mõisahoone tüüpe. Paralleelselt kujunes talurahvaarhitektuuris roovialusega elamutüüp, mida hakati ehitama 18. sajandi teisel poolel.

Üldisemalt või öelda, et mantelkorstna funktsiooniks oli eelkõige köök kui toiduvalmistamise koht, mille kaudu toimus mantelkorstna välimisel küljel asuvate ahjude kütmine. Lisaks tagasid korstnamüürid enam-vähem tulekindluse. Korsten on üles ehitatud massiivsetele laotud kiviseintele, mis esimese korruse vahelaest alates katuseharjani koondub.

Töös kirjeldati hoonetes välja kujunenud mantelkorstna erinevad vorme: lihtmantelkorsten, tasapinnalise vahelaega mantelkorsten, vahevõlviga mantelkorsten ja roovialune. Teine ja kolmas tüüp arenesid lihtmantelkorstnast, kuid täpset ajalist seaduspära luua ei saa. Roovialune kui mantelkorstna erivorm tegi läbi eraldi arenguprotsessi. Algselt juhiti suits kolderuumi esiseinas olevasse lõõri ukse kohal oleva ava kaudu. Järgneval arengujärgul paigutub korsten roovialuse võlvitud lae esiäärele, sinna, kus varem oli suitsuavaus. Hiljem hakkas korsten võlviga kokkupuutekohalt laienema, mille tulemusel lühenes võlvi pikkus.

Uurimistö peamine eesmärk oli Saare maakonnas kunagi ja tänaseni eksisteerivate mantelkorstnate kaardistamine. Selle töö üheks väljundiks oli kahe artikli kirjutamine Saaremaa kohalikesse ajalehtedesse, saamaks kontakti hoonete omanikega ning pääseda ligi mantelkorstnatele nende inventeerimiseks. Nimetatud artiklitega sai autor kodanikke teavitada ning kutsuda neid kaasa mõtlema enda ajaloo peale. Lisaks artikli tagasiside kaudu saadud informatsioonile saadi suur hulk informatsiooni kirjandusest ning arhiivimaterjalidest. Kokku saadi uurimisperioodi vältel teavet 107 mantelkorstna kohta, neist 45 hoonet asus Kuressaares ning 62 mujal Saare maakonnas. Töös käsitletavaid mantelkorstnaid (s.h varemed) on maakonnas tänaseks säilinud 47, see tähendab, et vaadeldavatest korstnatest eksisteerib vähem kui pool (43,9%). Kuigi mantelkorstnatel on kujunenud välja erinevad tüübid, ei saa uurimistö tulemina öelda iga tüübi rohkust. Paljude hoonete kohta esineb informatsioon vaid joonistel, millelt tüüpi välja ei loe.

Eraldi peatükkidena käsitleti mantelkorstna teisenenud funktsiooni ning uue kasutuse leidmise problemaatikat. Pakuti välja lahendusi, millest lähtudes anda ruumile vajaminev kasutus: käsitleti veevärgi sisse toomist, ventilatsiooni lahendamist, korstna sise- ja välispinna viimistlust, korstnalõõri katmise võimalusi, elektri- ja valgustussüsteeme. Töö käigus viidi

läbi nõe uurimine valgusmikroskoobi ja skaneeriva elektronmikroskoobiga, mõõdeti nõe happelisust.

Autor arvab, et kasutatud uurimismeetodid õigustasid end, kuid mitte täielikult. Kirjanduse, arhiiviallikate ning artiklite kirjutamise kaudu saadi kätte peamine informatsioon. Samuti õigustas end Saare Maa-arhiivis tänavate kaupa hoonete süsteemne kontrollimine, andes hulgaliselt seni puudu olevat teavet. Kahjuks ei andnud arhiividokumendid teavet olemasoleva olukorra kohta. Seega jäi mitmes hoones mantelkorstna olemasolu kontrollimata. Täielikult ei õigustanud end skaneeriva elektronmikroskoobi kasutamine. Selle kaudu määrati paekivitükis sisalduvad keemilised elemendid, kuid pigi olemasolu poorides oli eristamatu. Seega tuli tugineda vaid valgusmikroskoobi abil nähtule.

Uurimistöös said kaardistatud kõik Saare maakonna mantelkorstnad, mille kohta suutis autor uurimisperioodi vältel andmeid koguda. Kindlasti ei ole välja toodud mantelkorstnate arv ammendav ning uurimistöid tasuks kindlasti jätkata.

Summary

Black Kitchens in Saare County

The purpose of this research was to describe the nature and function of the black kitchen in architecture of Saaremaa. The purpose of this research was to collect as much information about existing and already collapsed black kitchens as possible. The re-using and conservation of black kitchens were handled separately.

The black kitchen came to Estonia from baltic German traditions of building and from Latvia and Lithuania. It is a room with thick stone walls that converges in to a chimney just a little above the ceiling of the ground floor and before the crest of the building. Its function was to be a kitchen that was formed at the base of the chimneys widened area. Food was made on an open fire which was lit next to the wall without holes. In addition to fire safety, its purpose was to gather smoke from the open fire and lead it out through the chimneys flue.

The first black kitchen with an arch in Saaremaa was built in the 14th century in Kuressaare's castle. So called *urbaltisch*-type buildings with massive black kitchen in the center came to Estonia in the 17th century. At the same time in vernacular architecture, buildings with black kitchen with arch became popular. Its first example in Saaremaa is Paka farm in Mustjala, which is built in 1780.

In time there have been developed different types of black kitchens: a simple black kitchen, black kitchen with an inserted ceiling, black kitchen with an inserted arch and the black kitchen with arch. The second and third were developed from the simple black kitchen. The last one developed differently: at first there was a flue next to the arched ceiling by the door, as the room developed, the flue began to widen and the arched bit started to shorten.

The building of black kitchens stopped in mainland in the 1840-1860 but in Saaremaa it went on for some decades. The room has lost its historical function. Later it has been used as a stockroom for potatoes, a pantry, a dry closet, a storage place or as a barn. The more modern usage is a sauna, a bathroom, a kitchen or as a resting room in a cafe or a sauna.

The possibilities of conservation and re-using black kitchens were handled in this research. The properties of soot were observed. The possibilities of installing a ventilation, electricity and lighting were also observed. In addition, conservation of black kitchens in ruins or black kitchens separate from the building were also considered.

In this research, information about 107 black kitchens was gathered, 45 of them in Kuressaare and 62 of them in other parts of Saare county. The number of black kitchen in this research is certainly not final.

Illustratsioonide loetelu

1. Vasakul kreeklaste köök *oikos*, paremal Eestis keksaegsetes kaupmeeste elamute mantelkorsten. – Hubert Matve, Ehitus läbi aegade. Tallinn: Valgus, 1976, lk 58.
2. Mantelkorsten ja kalorifeer Tallinna keskaegses kaupmehe elamus. – Eesti arhitektuuri ajalugu, 1965. lk 185, j 35.
3. Lossihoov 1. Kuressaare piiskopilinnuse roovialune. – autori foto, 2013.
4. Pulli köstrimaja, Orissaare vallas. – autori foto, 2013.
5. Kotlandi mõis (ehitatud 1818, tõenäoliselt 1840. aastatel suuresti ümber ehitatud). – autori foto, 2014.
6. Lootsi 14. – autori foto, 2013.
7. Kuressaare, Tolli 3, linnaelamu. – autori foto, 2013.
8. Kuressaare linnaelamu tüüp. – autori foto, 15. XI 2013.
9. Kihelkonna, Viki küla, Mihkli talu eluhoone. – Kärbitud foto. Foto: Ivo Kruusamägi, 2009. http://et.wikipedia.org/wiki/Pilt:Mihkli_Talumuuseum_2009_-_004.JPG (vaadatud 13. XI 2013).
10. Paka talu, Tuiu küla, Mustjala vald. – autori foto, 27. III 2014.
11. Mantelkorstna tüübid: a – lihtmantelkorsten; b – vahevõlviga mantelkorsten; c – tasapinnalise vahelaega mantelkorsten; d – roovialune. – Kalvi Aluve, Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris, Ehitus ja Arhitektuur, 1970/nr2, lk 65.
12. Mihkli talu, Viki küla. – autori foto, 23. XI 2013.
13. Pikk 27, Kuressaare. – autori foto, 29. XI 2013.
14. Lümända mõisa meierei, orv seinas. – autori foto, 23. XI 2013.
15. Kohvi talu, Kaarma vald. – autori foto, 29. IX 2013.
16. Lümända apostlik-õigeusu kirikukool. – autori foto, 23. XI 2013.
17. Tallinna 25. – autori foto, 15. XI 2013.
18. Suur-Sadama 39, vahelagi. – autori foto, 29. XI 2013.
19. Pussa talu, Koovi küla, Kihelkonna vald. – G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 254, j 161.
20. Talu Tammese külas, Kihelkonna vald. – G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 255, j 162.
21. Talu Kuusnõmme külas, Kihelkonna vald. – G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 258, j 165.

22. Mihkli talu, Jõiste küla, Leisi vald. – G. Ränk, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I, lk 259, j 166.
23. Mihkli talu eluhoone. – autori foto, 23. XI 2013.
24. Pidula mõis. – autori foto, 23. XI 2013.
25. PH-taseme mõõtmine. 15. V 2013.
26. Paekivi tüki sees on nähtavad pigitäpid. 15. V 2013.
27. Lõige nõekihist. 15. V 2013.
28. Proov skaneerivas elektronmikroskoobis. Nähtaval on siledad ja krobelsed pinnad. 15. V 2013.
29. Kotlandi mõisa sein. – autori foto, 2014.
30. Kudjape mõisa kupja elamu mantelkorsten, Kaarma vald. – autori foto, 2013.
31. Tõlluste mõisa aednikumaja mantelkorsten, ventilatsioon. Pihtla vald. – autori foto, 2013.
32. Lümända söögimaja, katmine pleksiklaasiga. – autori foto, 2013.
33. Tallinna 23, Kuressaare. Plekist müts. – autori foto, 2013.
34. Klaaskupli näidis. - <http://eestiohutus.ee/tooted/valguskuplid/kandiline-kinnine-valguskuppel/> (vaadatud 22. V 2014).
35. Tallinna 9, Kuressaare. Dolomiidist kuppel. – autori foto, 2013.
36. Pulli köstrimaja süvistatud elektrijuhtmed. Orissaare vald. – autori foto, 20143.
37. Orava mõisa teenijatemaja mantelkorsten. – <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23777> (vaadatud 23. V 2014).
38. Andineeme randrüütlite kordonihoone vare Harjumaal. Mantelkorstnat katab klaasterrass.
39. Jõelähtme mantelkorsten Harju maakonnas. – Silja Konsa, 2013.
40. Ruila mantelkorsten Harju maakonnas.
https://www.google.ee/search?q=ruila+mantelkorsten&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=ZiJ_U9_uLIna4QTs9oHoBQ&ved=0CAgQ_AUoAQ&biw=1360&bih=643#facrc=_&imgsrc=z62SKDPMFMF7iM%253A%3BiRzZ4aB4-4sKDM%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.fotopaun.ee%252Fgooglepisi%252Fmantelkorsten.jpg%3Bhttps%253A%252F%252Fmaps.google.com%252Fmaps%252Fms%253Fie%253DUTF8%2526hl%253Den%2526msa%253D0%2526output%253Dkml%2526msid%253D204293454862529918817.0004788c22e9d6c898fe2%3B200%3B150 (vaadatud 23. V 2014).

Kasutatud allikad

Arhiiviallikad

- Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade ja seisukorra hinnang. I köide. Koostanud: Veljo Ranniku (Vabariiklik Restaureerimisvalitsus), 1977. Asukoht Muinsuskaitseameti Põhja-Eesti järelevalveosakond Kuressaares.
- Kingissepa, M. Gorki t. 15. Eritingimused hoone projekteerimise ja krundi heakorrastamise kohta. ENSV Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise instituut. Sifri nr II-83080, arhiiv nr A-942. Asukoht Muinsuskaitseameti Põhja-Eesti järelevalveosakond Kuressaares.
- Kuressaare Linnavalituse Arhiivi kaust nummerdamata inventariseerimisjoonistega aastatest 1946–1956.
- Saare Maa-arhiivi inventariseerimiskaustad.
- Tallinna 25. Kuressaare Linnavalitsuse Arhiiv, toimik 1741.
- Eesti NSV mõisate esialgne ülevaade ja seisukorra hinnang. II köide. Koostanud: Veljo Ranniku (Vabariiklik Restaureerimisvalitsus), 1977. Asukoht Muinsuskaitseameti Põhja-Eesti järelevalveosakond Kuressaares.

Kasutatud kirjandus

- Aluve, Kalvi. Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Ehitusajalooline ülevaade. Tallinna: Valgus, 1976.
- Aluve, Kalvi. Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris. – Ehitus ja Arhitektuur, 1970/2, lk 65–70.
- Eesti Arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Eesti eluasemefondi puitkorterelamute ehitustehniline seisukord ning prognoositav eluiga. Uuringu lõpparuanne. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, 2011.
- Eesti Entsüklopeedia 6. Tallinn: Valgus, 1992, lk 165.
- Eesti Entsüklopeedia 8. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995, lk 214.
- Eesti NSV ajaloo küsimusi I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 1960, vihik No 87.
- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 5. Tallinn: Punane Täht, 1973, lk 67.
- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 6. Tallinn: Punane Täht, 1974, lk 538.
- Eesti puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999.
- Habicht, Tamara. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst, 1977.

- Matve, Hubert. Ehitus läbi aegade. Tallinn: Valgus, 1976.
- Praust, Valdo. Saaremaa mõisad, Tallinn: Tänapäev, 2006.
- Pärdi, Heiki. Eesti talumaja lugu. Ehituskunst ja elu 1840–1940, Tänapäev, 2012.
- Ränk, Gustav, Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I. – Õpetatud Eesti Seltsi kirjad V. Tartu: K. Mattieseni trükikoda, 1939.
- Saks, Keidi. Kui palju me teame mantelkorstnatest? – Meie Maa 2. XII 2013.
- Saks, Keidi. Üleskutse – mantelkorsten kui hoone süda. – Saarte Hääl 14. XI 2013.
- Tõnu Sepp. Ehitusarheoloogilised uuringud Maasilinnas. – Muinsuskaitse aastaraamat, 2004, lk 70–72.
- Ümar, Artur. 26. Infovoldik: Kahhelahi. Ajalugu ja hooldus. – Muinsuskaitseameti poolt välja antud restaureerimise infovoldikud.

Internetiallikad

- Lootsi 14. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=20862> (vaadatud 15. XII 2013).
- Maasi ordulinnuse varemed bastioni ja vallikraaviga. <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=21032> (vaadatud 11. III 2014).
- Muinsuskaitseameti poolt väljaantud restaureerimise infovoldikud. Nr 1. Korstnapits. Tüübid ja hooldus. – <http://muinas.ee/files/1.%20Korstnapits.%20tyybid%20ja%20hooldus.pdf> (vaadatud 13. V 2014).
- Hea teada, kütmine. <http://terviklahendused.eu/hea-teada> (vaadatud 13. V 2014).
- Jugoslaavia. http://et.wikipedia.org/wiki/Jugoslaavia_F%C3%B6deratiivne_Sotsialistlik_Vabariik (vaadatud 19. V 2014).
- Saaremaa muuseum, Ülevaade ajaloost. <http://www.saaremaamuuseum.ee/linnus-kindlus/ulevaade-ajaloost/> (vaadatud 13. XII 2013).
- Korstnapigi. <http://www.vuuk.ee/pigi.html> (vaadatud 13. V 2014).
- Mihkli talu muuseum. <http://www.saaremaamuuseum.ee/filiaalid/mihkli-talumuseum/> (vaadatud 16. XII 2013).
- Maasi ordulinnuse varemed. http://www.saaremaa.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=336

(vaadatud 16. XII 2013).

- Saks, Keidi. Kui palju me teame mantelkorstnatest.
<https://www.meiema.ee/index.php?content=artiklid&sub=44&artid=56306>

(vaadatud 17. XII 2013).

- Skaneeriv elektronmikroskoopia. https://v2.ttu.ee/public/m/materjaliuuringute-teaduskeskus/08_2014.pdf (vaadatud 22. V 2014).
- Valgusmikroskoop. <http://et.wikipedia.org/wiki/Valgusmikroskoop> (vaadatud 22. V 2014).

Intervjuu

- Intervjuu artikli koostamiseks Erki Evestusega (Kudjape mõisa Kupja elamu omanik) 23. XI 2013. Materjal autori valduses.
- Intervjuu artikli koostamiseks Juta Paega (Lümanda apostlik-õigeusu kirikukool, praeguse Lümanda Söögimaja omanik) 23. XI 2013. Materjal autori valduses.
- Kirjavahetus 4. IV 2014 ja vestlus 4. IV 2014 Juhan Kilumetsaga. Materjal autori valduses.
- Vestlus Jaan Valiga 21. III 2014 Muinsuskaitseametis. Materjal autori valduses.

LISAD

LISA 1 - Lühiartikkel „Mantelkorsten kui hoone süda“

LISA 2 - fragmendid artiklist „Mida teame mantelkorstnatest?“

LISA 3 – Saare maakonna teadaolevad mantelkorstnad

LISA 4 – Mantelkorstnate kaardistamine Saaremaal

LISA 5 – Mantelkorstnate kaardistamine Kuressaares

ÜLESKUTSE

Mantelkorsten kui hoone süda

Et saada ülevaade Saare maakonnas eksisteerinud (hoones või varemetes) mantelkorstenatest, palun teil, saarlastel, olla abiks minu bakalaureusetöö info kogumisel. Töö eesmärk on kaardistada Saaremaal säilinud mantelkorstnad ning leida neile sobivad restaureerimislahendused ja kasutusvõimalused.

Mantelkorstnaid ehitati Eestis keskajast 19. sajandi keskpaigani. Mantelkorstnal on aja jooksul olnud erinevaid vorme, kuid köögi- ja kütteruumi funktsioon säilis. Tänapäevaks ei ole ülevaatlikke andmeid, kui paljud neist on veel säilinud või leidnud uue kasutuse.

Mantelkorsten on vanem paksude kivimüüridega korstnatiip, mille alumises laiendatud osas asus lahtise tulekoldega ruum. Põhiplaanilt on see ristkülikukujuline, hakates esimese korruse laest veidi kõrgemal korstnaks koonduma. Tekkivat ruumi hoone keskel kasutati eelkõige toidu valmistamiseks, suitsu ärajuhtimiseks ja hoone kütmiseks. Enamasti asus korsten hoone keskel, ent olenevalt elamu suurusest ja ruumide paigutusest võis asetseada ka välisseina ääres. Man-

telkorstnad võib arhitektuurse ülesehituse järgi jagada neljaks: 1) lihtmantelkorsten, mis koondub ühtlaselt vahelaest katuseharjani; 2) vahevõlviga mantelkorsten, mille võlvi keskel on tuuk sädemete ärajuhtimiseks ja ruumi kiire jahtumise takistamiseks; 3) täsapinnalise vahelaega mantelkorsten, mis toimib sarnaselt eelmisega; 4) roovialune – mantelkorstna erivorm, mille ahenev osa on lamendunud silindervõlviks.

Tänapäevaks on paljud hoone südamed veel säilinud, kuid praktilise kasutuse või lagunemas, kuna hoone seinad ja katus on juba lagunenud. Kui näiteid tuua, on Saaremaal säilinud mantelkorsten näiteks Lümända söögimajas, Pidula mõisas, Kuressaares Suur-Sadama 39, Kauga 8 ja Kuressaare linnuses.

Kui teil või teie tuttavatel on majas eelpoolkirjeldatud mantelkorsten, võtke palun minuga ühendust meiliaadressil keidi.saks@artun.ee või telefonil +372 53 482 021. Olen tänulik igasuguse informatsiooni eest!

Keidi Saks

*Eesti kunstiaakadeemia
muinsuskaitse ja konserveerimise osiala tudeng*

1. Koopia ajalehest. Artikkel „Mantelkorsten kui hoone süda“ ilmus ajalehes 14. XI 2013.

Tagasisidekanal	Arv	Hooned
Helistajad	3	Maapiirkonnas: Lümända mõisa meierei Kuressaares: Tallinna 3, Lossi 12
Meiliaadressile kirjutajad	2	Maapiirkonnas: Kudjape mõisa kupja elamu Kuressaares: Pikk 27
Saarte Hääle kodulehel Kommentaari	5	Maapiirkonnas: Kotlandi mõis, hoone Koki külas (viide arusaamatu), Lümända Söögimaja Kuressaares: Tallinna 23, Pikk 27
Suhtlusvõrgustik Facebook	10	Maapiirkonnas: Hoone Pulli külas, Tassi talu, Hellamaa kiriku pastoraat, Kudjape mõisa kupja elamu, Karja kiriku

		pastoraat, Karala mõisa viinaköök (2) Kuressaares: Kauba 8, Turu 1, Lossi 4
Suulised allikad	3	Maapiirkonnas: Angla Pärimuskultuurikeskus, Lümända Söögimaja (2)
KOKKU	23	

2. Lühiartikli „Üleskutse – mantelkorsten kui hoone süda“ tagasiside.

Artikkel, milles anti lühike kontsentreeritud ülevaade mantelkorstnatest ilmus 14. novembril 2013. aastal ajalehes Saarte Hääl. Ruumi puudusel eemaldati osa tekstist ja illustreeriv joonis. Kuna üleskutse paigutati küljeveergu, ei olnud see lugejatele silmatorkav. Võimalik, et tagasiside paberkandjal artiklile oligi eelnevat arvesse võttes seetõttu kesine. Tagasiside suurendamiseks postitati üleskutse suhtlusvõrgustikku *Facebook*.

Artikli tagasisidet iseloomustavas ülevaatlikus tabelis toodi välja tagasisidekanalid ning mantelkorstnaga hooned, millele viidati. Suurem osa informatsioonist koguti 2 päevaga ning 3 viidet mantelkorstnatele tuli 3 nädalat pärast artikli avaldumist. Kokku viidati mantelkorstnaga hoonetele 23 korda, millest erinevaid hooneid oli kokku 18. Eelnevalt oli autorile neist teada 7, uue informatsioonina saadi teada 11 hoonest.

Artikli tagasisidega võib üldjoontes rahule jääda. Rohkem kui pooled mantelkorstnaga hooned olid autorile seni teadmata. Enamik informatsioonist saadi interneti vahendusel.

Mida teame mantelkorstnatest?

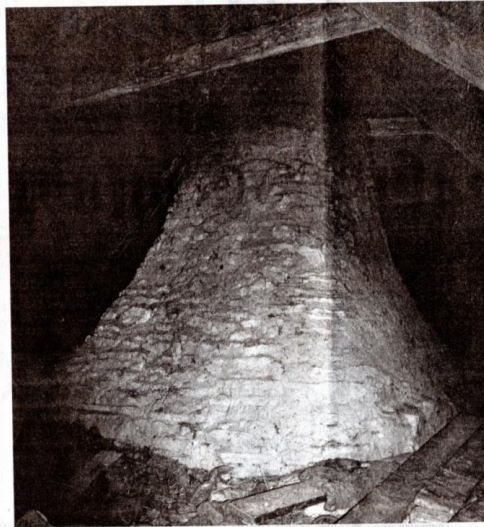
Minu ülikooli lõputöö teema valik on seotud suvekoduga Nasva külas. Maja kohta olen kuulnud lugusid ja legende juba lapsena. Hoone keskel on üks kummaline pime ruum ja nagu hiljem teada sain, oli tegu ehtsa mantelkorstnaga.

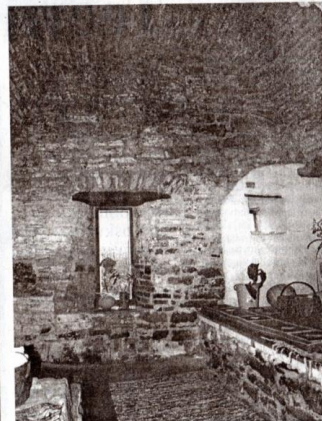
Keidi Saks

Eesti kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise eriala tudeng

Saaremaa ruum sai tõukeks kirjutada bakalaureusetöö Saaremaal eksisteerinud ja säilinud mantelkorstnatest, nende arenguloost, säilitamisest, restaureerimis- ja kasutamise võimalustest. Kuigi mitmetes allikates on viidatud olemas olnud

korstna lõär on laudadega kinni pandud, tilgub sealt suuremate vihmaasadude ajal endiselt nõrgist vett alla.

Erki Evestus – Kudjape mõisa kupja elamu: "Pärast baltisakslaste lahkumist ehitas taluperu, kes selle hoone osits, mantelkorstnasse kiviaali, keidri ja kiviaknina. Mina selline majandusmees pole, sestap lõhkusin kõik välja. Nüüd seabki korsten oma uhkes tühjuses keset maja, suvel järe ja kasutu ta just ka ei ole, sest toimib hästi hooldistehoidjana. Paar korda nädalas muutub sauna eesruumiks, mis palaval suvel on eriti mõnus koht. Tagaseinas olevast kitsusest

meie pühaku kivi, teadlikult vana mantelkorstnad Saaremaal.

Esimesed mantelkorstnad Eestis olid keskajaeis kiviehitistest juba 13. sajandil. Toimiliselt esimene roovialune Saaremaal ehitati 14. sajandi lõpul Kuressaare linnuses. Hiljem on neid mõistes ja nende abihoonetes, köstrimajades, taludes, koolides, linnaelamutes ja harvem taluhoonetes (kõrdes esineb pigem roovialust). Vähehaaval lõpetati nende ehitamine 1840. aastaks.

Mantelkorsten on ristkülikukujuline

Mantelkorsten on vanem pakside kivimüüridega korstnatüüp, mille alumises, laendatud osas asub lahtise tulekoldega ruum, mis koondub esimese korruse vahelahest veidi kõrgemal ühtlaselt korstnaks. Põhijaanil on ruum ristkülikukujuline ja pindalalt 6–12 m². Üldiselt ei ole ruum kunagi ruudukujuline. Peamisteks mantelkorstna funktsioonideks hoone keskel oli köök, lõkkest tulev suitsu ärajuhtimine ja hoone kütmine.

19. sajandini oligi mantelkorstnaga hoones ainsaks soojalilikaks lahenduse. Et hoone ruumid soojeneksid, olid kolderuumi kaheks-kolmes seinas ukseavad. Tähtis osa on siin vahelais oleva laugi. Lõkke põlemise ajal hoiti seada lahti, et ära juhitada suitsu ja takista sademete lendumist toidu sisse. Kui lõkke oli kustunud, sulati lauk. Tänu sellele saadi takistada sooja õhu väljumist ning nii oli tõhusam ka teistesse ruumidesse sooja juhtimine.

Enamasti asus mantelkorsten hoone keskel, kuid olenevalt elamu suurusest ja ruumide paigutusest võib see asetseda ka välisseina ääres või olla

nihutatud ühele või teisele poole. Hoone keskel asuva mantelkorstna kui ruumi ainsaks valgusallikaks oli põlev lõkke ja ülvalt suitsuüldriist tulev valgus. Juhul, kui mantelkorsten paiknes välisseina ääres, võis mantelkorstnal olla valgustusseis veike akna.

Mantelkorstnad võib jagada arhitektuurse ülesehituse järgi neljaks:

- a) lihtmantelkorsten – koondub ühtlaselt esimese korruse laest veidi kõrgemalt kuni katuseharjani
- b) vahevõlviga mantelkorsten – koondumine nagu lihtmantelkorstnal, kuid ehitatud on vahevõlvi, mille keskel on lauk, sealt juhitakse ära sademed ja takistatakse ruumi jahtumist
- c) tasapinnalise vahelaega mantelkorsten – toimib nagu vahevõlviga mantelkorsten, kuid vahelagi on puudust ja selle keskel on samuti lauk
- d) roovialune – mantelkorstna erivorm, mille ahenev osa on lamendunud silindriks. Suitsu juhib ära ristkülikel muutumatu suitsulõõr, mis kulgeb katuseharjani.

Säilinud tänu kasutamisele

Palju on mantelkorstnaid, mis on säilinud tänu hoone pidevale kasutamisele. Kui hakati kasutama ahjusid, kadus mantelkorstna küttefunktsioon. Kuna tegu on kütmata ruumiga, millesse ei tungi ei valgust ega soojust, on see ideaalne võimalus kasutada seda külmkambrina. Mõnel pool olgi vahepealseks kasutuseks olnud näiteks sahv, kartulisalv, ette

on tulnud ka ruumi kasutamist kemmergu või saunana. Tänapäeval ei kasutata vanu mantelkorstnaid nende algse funktsiooniga. Üha enam kohandatakse neid sauna eesruumiks, kambaruumiks, suitsuruumiks, puhkekoaks, söögikohtades osana interjööri, köögiks või koguni vannikoaks. Paraku on näiteid, kus ajaloolised mantelkorstnaga hooned lagunevad või seisavad varemetes. Paljud mantelkorstnaga hooned, mis ei ole eramomandis, on lagunenud või koguni varemetes.

“Kui palju mantelkorstnaid Saaremaal veel alles on, ei ole täpselt teada.

Kuna kirjanduses on räägitud mantelkorstnast kui hoone keskmeest, millest suuresti sõltus toonane igapäevaelu, kanduski minu tähelepanu hoone uurides neile. Kui palju mantelkorstnaid veel üldse eriti tüüpi hoonetes on või kui palju neid hinnanguliselt olla võis, ei ole täpselt teada. Samuti pole ka räägitud, kuidas neid, veel eksisteerivaid, võiks ja saaks hoones või ilma hooneta tänapäeval säilitada. Omades mantelkorstnatega lähedast sidet, on bakalaureusetöö kirjutamisega kasvanud minus teatav missioonitunne lõpetades või jätkates kunagiste uurijate tööd.

Kui minult küsida, kui palju on Saaremaal mantelkorstnaid säilinud, pean tunnustama, et kindlat arvu on raske öelda. Sirvides läbi kirjandust, tuleb pidevalt vastu uusi viited mantelkorstnate asukohtadest.

Ainultski Gustav Ränk on oma 1939. aasta uurimuses välja toonud 16 hoonet, millest kõigi puhul ta ei ille talu nime, vaid ainult ktila. Üle 70 aasta hiljem on raske öelda, kui paljud neist taludest veel eksisteerivad, mistõttu oleksin tänuilik iga vilje eest.

Toon välja hoonetes säilinud mantelkorstnad (mitte-täielik nimistu):

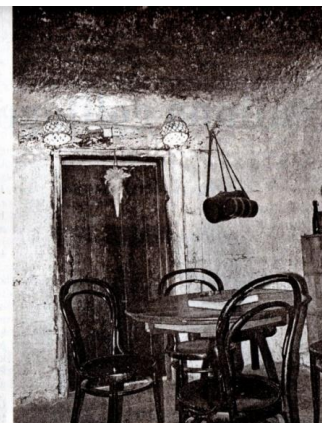
Kuressaares: Lootsi 14, Siur-Sadama 39, Kuressaare linnus, Lossi 12, Kauba 8, Kauba 11, Tallinna 9, Tallinna 23, Tallinna 25.

Saaremaal: Kotlandi mõisa peahoone, Kudjape mõisa kupja elamu, Pidu-la mõisa peahoone.

Tõlluste mõisa aednikumaja, Lümända söögimaja ehk kunagine kirikukool, Mihkli talu elumaja, Kohvi talu, Karala mõisa viinakööök, Lümända mõisa meierei.

G. Ränga andmetel oli 1939. aasta seisuga järgmistes taludes mantelkorsten:

Küdemä mõisa eluhoone (Mustjala), Paka talu Tuui külas (Mustjala), talu Aluhuguse külas (Kihelkonna), Orga talu Nõmme külas (Karja), talu Koovi külas (Kihelkonna), talu Tammese külas (Kihelkonna), roovialusega suvikoda (endine mõiselaam?) Nõmme külas (Karja), talu Kuralese külas (Kihelkonna), talu Jõiste külas (Karja), talu Koovi külas (Kihelkonna), Lahtapääl talu Austla külas (Kihelkonna), Kullamaa talu Austla külas (Kihelkonna), Tõntsu talu Riksu külas (Kihelkonna).

Juta Pae – Lümända apostlik-õigeusu kirikukool ehk Lümända söögimaja: "Kunagine apostlik-õigeusu kirikukool on kohandatud Lümända söögimajaks, kus pakutakse lihtsat Eesti toitu. Kui ehitajad lammutasid 1997. aastal hoone keskel olnud kolhoosiaegse kartulisalve lagi, oli üllatus suur, kui avastasime sealt mantelkorstna, millest kellelgi aimu polnud. Söögimaja tarbeks sai sinna kohandatud söögiruum – seinad lubjelt üle kunagise salve kõrguveni, korsten kaeti plekilaastiga, kuid on ülevalt avatud. Ainna muudatusena on juurde tehtud üks ukseava paremaks ligipääsuks. Suureks mureks on muidugi jahedus, sest korsten tõmbab sooja toast välja. Külmemal ajal paneme sinna radiaatori."

Minu töö eesmärk on kaardistada Saaremaal kunagi olnud ja tänini säilinud mantelkorstnaid (ka varemetes hoonetes). Kui teil või teie tuttaval on majas mantelkorsten, võtke palun minuga ühendust meiliaadressil keidi.saks@artun.ee või telefonil 5348 2021. Olen tänuilik igasuguse informatsiooni eest!

3. Artikkel „Mida teame mantelkorstnatest?“ – 2. XI 2013

Artikkel ilmus ajalehes teemaleheküljena 2. detsembril 2013. aastal. Selles täiendati esimese artikli ajaloolist ülevaadet, viidi läbi kaks intervjuud⁸⁵ mantelkorstnaga hoonete omanikega, lisati autori bakalaureusetöö teemavalikuni jõudmise lühikirjeldus ja väike ülevaade autori

⁸⁵ Intervjuud artikli koostamiseks viidi läbi kahe hoone omanikuga: Erki Evestus (Kudjape mõisa Kupja elamu omanik) ja Juta Pae (Lümända apostlik-õigeusu kirikukool, praegu kasutusel Lümända Söögimajana, omanik). Materjal autori valduses.

perekonnale kuuluvast mantelkorstnaga hoonest. Kõiki kolme hoonet illustreerisid fotod.⁸⁶ Eraldi toodi välja artikli toimetusse saatmise hetkeks teadaolevad mantelkorstnaga hooned. Lisati lõik roovialusega hoonetest, millele viitab Gustav Ränk. Lõigu eesmärgiks oli Saare maakonnas elavatelt inimestelt informatsiooni saamine kinnitamaks hoonete olemasolu ning saamaks omanikega kontakti. Lisaks Saaremaal asuvatele korstnatele viidati kahele mandri-Eestis asuvale mantelkorstnale.

Artikli tulemina saadi Saaremaal 13 vihjet mantelkorstnaga hoonete kohta, millest realselt oli erinevaid 11. Varem oli autorile neist teada 4 (Pärsama mõis, Lootsi 14, Vähiku-Tooma talu, Tassi talu), s.t 7 hoone kohta tuli uus informatsioon.

Kuigi artikkel oli ajalehes piisavalt silmatorkav, polnud tagasiside täielikult ootuspärane. Uus informatsioon seni teadmata hoonete kohta oli umbes poole võrra väiksem võrreldes esimese artikli vastukajaga, sest palju teavet oldi kätte saadud ja esitatud oli teadaolevate mantelkorstnate loend.

Tagasisidekanal	Arv	Hooned
Helistajad	11	Maapiirkonnas: Tassi talu (2), Kaarmise mõisa varemed, Oriküla mõis, Randvere mõis, Taaliku mõis, Pärsama mõis, Pussa talu, Vähiku-Tooma talu, Loona mõisa juures Jõgise talu kohal olnud vana mõisahooned Kuressaares: Lootsi 14
Meiliaadressile kirjutajad	-	Maapiirkonnas: - Kuressaares: -
Saarte Hääle kodulehel Kommentaari	2	Maapiirkonnas: Tõntsu talu, Oriküla mõis Kuressaares:
Suhtlusvõrgustik Facebook	2	Maapiirkonnas: - Kuressaares: - Mandri-Eestis: Raplamaal Juuru mõisa valitsejamaja, Lahemaal Venetõa talust alles jäänud hooneta mantelkorsten
KOKKU	15	

4. Artikli „Mida teame mantelkorstnatest?“ analüüs.

⁸⁶ Väljavõtte K. Aluve artiklist „Mantelkorsten ja roovialune Eesti arhitektuuris“, lk 65, joonis 1.

LISA 3 – Saare maakonna teadaolevad mantelkorstnad

62 + 45 = 107 mantelkorstnat Saare maakonnas

MAAKONNAS, v.a KURESSAARE LINN: 62 (+1, ei arvesta)

Olemasolevad mantelkorstnad - 18

- Hellamaa k. pastoraat
- +M Ilpla mõis, Pihla vald - 1740. a.-d, alt ei näinud
 - +R Kaarma koolimaja, endine köstrimaja, Kaarma vald-1863, kahe võlvitud osaga
 - +M Karala mõisa viinaköök, Lümanda vald - peale 17. sajandi II poolt – 1869
 - +M Kohvi talu (kõrts), Kaarma vald - ehitusaeg teadmata
 - +M Kotlandi mõis - korstnaosa kõverdub harjani
 - +R Kudjape mõisa kupja elamu, Kaarma vald - 19. sajand või varem
 - +M Lümanda apostlik-õigeusu kirikukool, Lümanda vald
 - +M Lümanda mõisa meierei, Lümanda vald
 - +R Mihkli t, Viki k, Kihelkonna vald - 1830
- Pahna külakool
- +R Paka t, Tuiu k, Mustjala, vennastekoguduse palvela – Vabaõhumuuseumis, ehit. 1780
 - +R Pidula mõis
 - + Pulli köstrimaja - pööningukorrusel kaarava
 - +2R Taaliku mõis -19. sajand
 - +R Tõlluste aednikumaja
 - +M Tõlluste mõis -1747, 1820 ümberehitus
 - +R Ohtja mõis

Mantelkorsten hoonest lammutatud - 4

- Pärsama mõis -2 mantelkorstnat välja lammutatud (1960ndatel)
- Laimjala mõis -mantelkorsten välja lammutatud
- Loona mõis -mantelkorsten välja lammutatud
- Kihelkonna kiriku pastoraat

Hoone vare koos mantelkorstnaga - 6

- +R Jaani pastoraadi majandushoone, Orissaare vald
- Kaarmise mõis

+	Laadjala mõis	-1831, vare
+	Muratsi mõis	-vare, 2 mantelkorstnat, üks osaliselt alles
+R	Pihtla mõis	-olnud 2 mantelkorstnat, vare
M	Oriküla mõis	-19. sajand

Ainult mantelkorsten alles - 1

+R	Parasmetsa mõisa vana peahoone	- roovialune
----	--------------------------------	--------------

Hoone hävinud - 25

R	’Alutaguse k, Kihelkonna	-1836/18-19 vahetus
	Kahtla mõis	18. sajandi keskpaik
	Kandla mõis	
	Kogula mõis	-hoone hävinud
R	’Kullamaa t (nüüd Kullama), Kehila, Kihelkonna	-1808
	Kulli mõis	
	’Kuusnõmme k, Kihelkonna	- 1865
	Kärla pastoraat	
	Küdema mõis	
	Maasi mõisa valitsejamaja	
	Meedla mõis	
R	’Mihkli t, Jõiste k, Leisi	18. saj III veerand
	Mäe mõis	-17. sajand
R	’Nõmme k, Leisi/suvikoda/Pamma mõisa köök-	-enne 18. sajandi keskpaika
	Paatsa mõis	-18. sajandi algus
R	’Purtsa külas talu roovialusega	
	Pärsama mõisa talli küljes olnud elamu	- 19. sajandi algus
	Randvere mõis	-varemetele ehitatud Randvere koolimaja
R	’Riksu k, Khk	-enne 1870 (ümb eh)
	Rõõsa mõis	
R	’Simmu t, Kuralese k, Khk	-1820 (Simmu-Klaara või Simmu-Petri)
R	’Tammese k, Khk	u 1856
R	’Tammese k, Khk	sarnane roovialusega
R	’Vähiku-Tooma, Koovi k, Khk	- vundament

Andmed mantelkorstna olemasolust, tänane olemasolu kontrollimata - 8

	Tumala mõis	-mõis ümber ehitatud
R	'Tõntsu e Tõnso t, Riksu k, Khk	-enne 1808
R	'Orga t, Nõmme k (suvikoda), Leisi -1811 (/1860ndatel), G. Ränga sünnitalu	
R	'Pussa t, Koovi k, Khk	-1858, Pussa-Ruumeti/Pussa-Tammistu
	Kuivastu postijaam	
	Karja kiriku pastoraat	
R	'Lahtepäe t, Austla k, Lümända (vana nimi Lahtapäe) -vare plaanil - 1810d	
	'Jaani khk Kavandi koolimaja, Orissaare	-u 1850

Mantelkorstna olemasolu küsitav - 1

Orissaare postijaam

KURESSAARE – 45 (+5, ei arvesta)

Olemasolevad mantelkorstnad – 21

+	Garnisoni 4	- osaliselt hävinud
+R	Kauba 8	- 1786 plaanil
+	Kauba 11	- alt ei näe. Ülevalt ka
+M	Kohtu 15 (M. Gorki)	- alt kinni
	Komandandi 13	
+R	Lootsi 14	- 18 saj lõpp-19. saj algus
+	Lossi 6 hoovis	- Kinni ehitatud -18. saj
+M	Lossi 12	- Kinni ehitatud, üles ei saanud
+	Lossihoov 1–arhiiv	- alt lammutatud, üles ei pääse ligi
+	Lossihoov 1–hoidla	- alt ei näe
+	Lossihoov 1–kantselei	- alt ei näe
+R	Lossihoov 1–linnus	-mainitud 1381, ehitatud peale Jüriöö ülestõusu
+M	Tolli 3	- alt ei näe
+R/M	Pikk 27	- 2 mantelkorstnat
+M	Pikk 42	- suur mantelkorsten, põõningul luuk
+M	Suur-Põllu 20	
+	Tallinna 3, vaekoda	- osaliselt hävinud
+M/	Tallinna 9	- 18. saj lõpp

	Tallinna 11	-18. saj I pool
+R	Tallinna 23	-puhketuba sees
+R	Tallinna 25	- ülevalt ei näe

Mantelkorsten hoonest lammutatud – 3

M	Kauba 12	- MK pole
	Kohtu 25	- hoonest osa lammutatud
	Tallinna 2, raekoda	

Hoone vare koos mantelkorstnaga – 1

+M	Suur-Sadama 39	-18. saj lõpu kalurielamu, katus maas
----	----------------	---------------------------------------

Hoone hävinud – 8

	Garnisoni 16	
	Kitsas 7	
	Kopli 6	
	Mere 13	
	Pikk 13	- hoonet pole, 1810 korstnal, 1862 plaanil
	Pikk 46	
	Suur-Sadama 9	
	Tallinna 28	- hoonet pole

Andmed mantelkorstna olemasolust, tänane olemasolu kontrollimata – 12

	Kohtu 2a	
	Kohtu 11	- roovialune
	Kohtu 24	
	Kohtu 36	
	Lootsi 15	
	Mere 4	
	Pikk 32	
	Pikk 36	
	Pikk 50	
	Suursild 4	
	Turu 1	

Väike-Sadama 8

Mantelkorstna olemasolu küsitav – 5

Kohtu 17

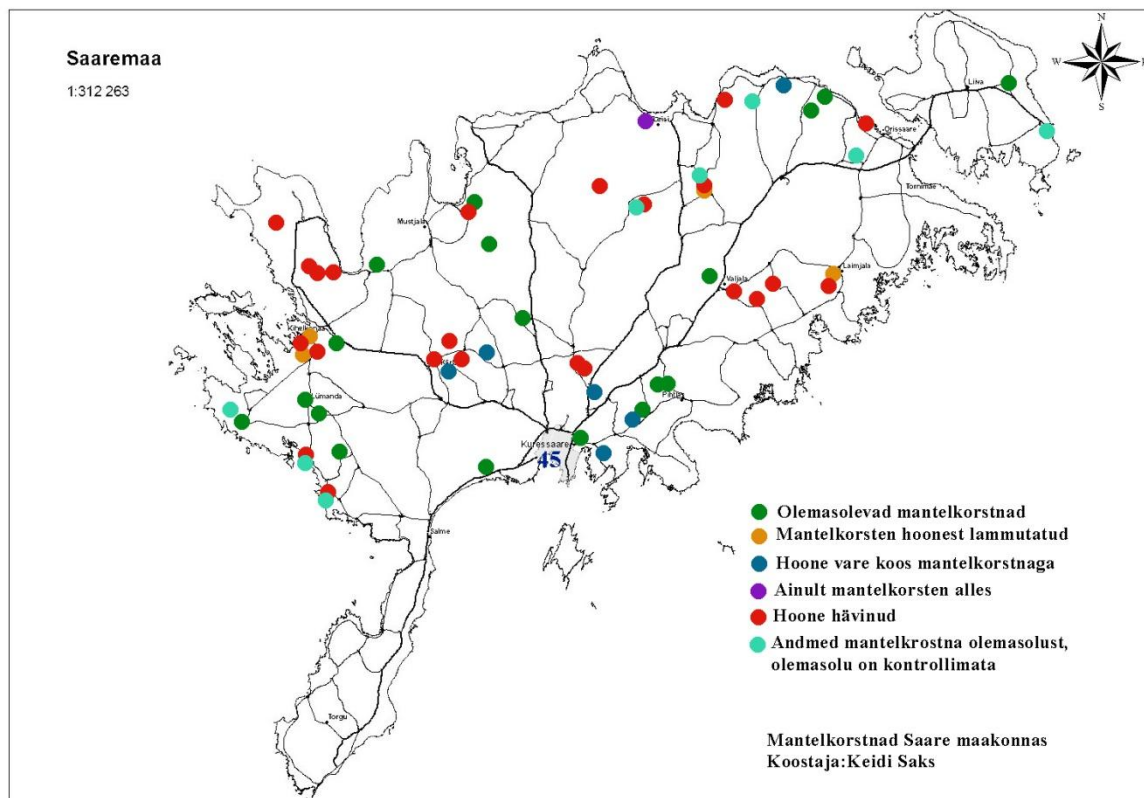
Kohtu 28

Kõver 2

Lossi 4

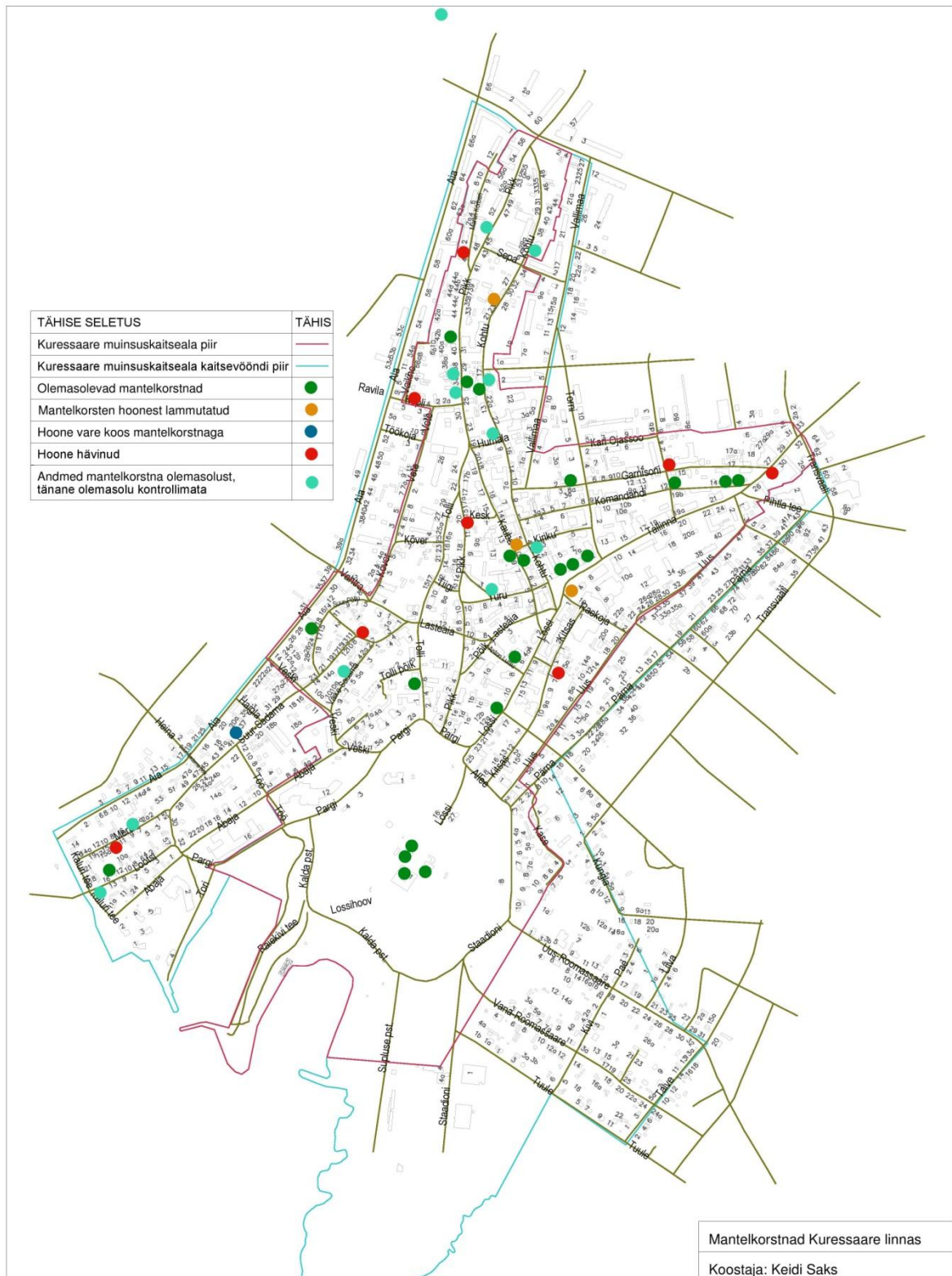
Tolli 14

LISA 4 – Mantelkorstnate kaardistamine Saaremaal

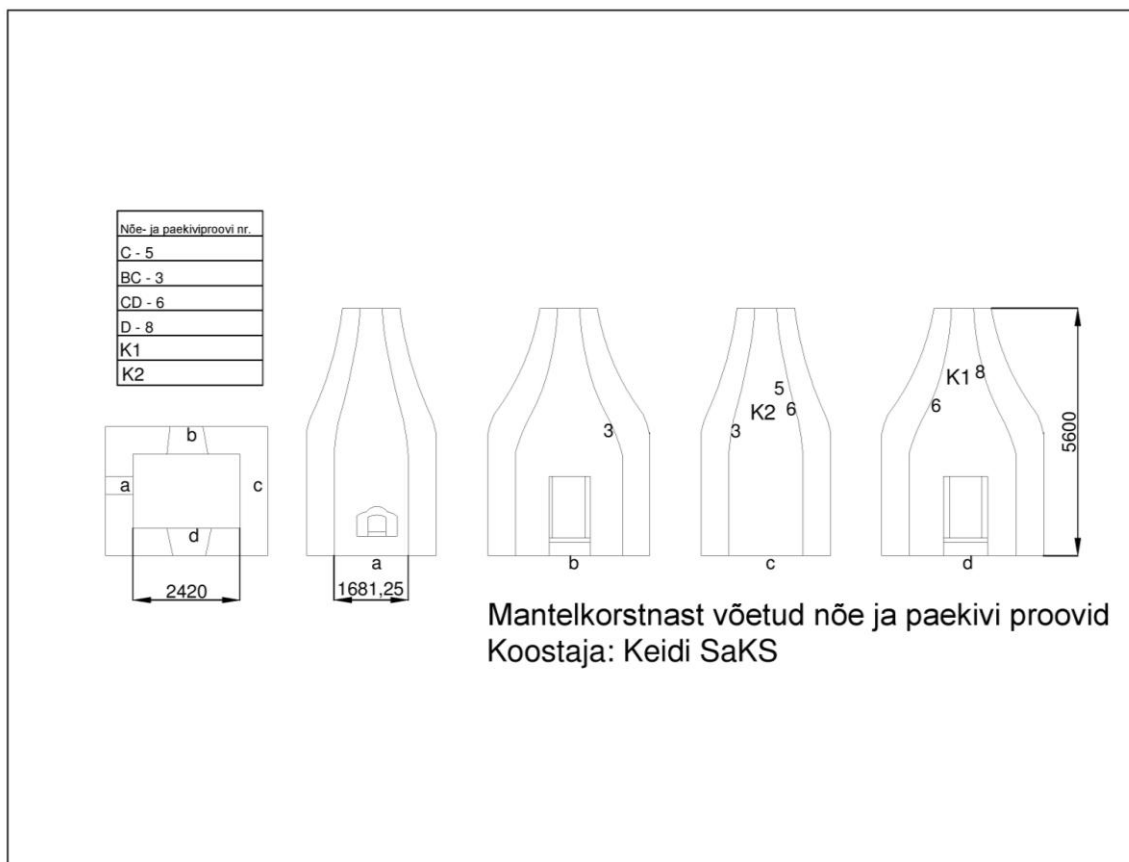
5. Kaardistatud Saare maakonna mantelkorstnad.

LISA 5 – Mantelkorstnate kaardistamine Kuussaares

6. Kaardistatud Kuussaare mantelkorstnad.

LISA 6 – Mantelkorstnast võetud nõe ja pækivi proovid

7. Mantelkorstnast võetud nõe ja pækivi proovid.